

Osmanlı Tarihi Sahasında Türkçe Başvuru Eserleri: Akademik ve Siyasal Bir Durum Tespiti

Selçuk Akşin SOMEL*

1. Giriş

“BAŞVURU ESERİ” veya “başvuru kaynağı” dediğimiz yayın kategorisi gerek doğa bilimleri, gerekse sosyal bilimler için kilit bir öneme sahiptir. Öncelikle, herhangi bir araştırma sahasının kendi içinde meşru ve oturmuş, istikrarlı bir disiplin niteliği kazanmasının başlıca göstergelerinden birisi o sahaya ilişkin başvuru kaynaklarının varlığıdır. Zira, ancak asgarî bir metodolojik oydaşmaya sahip olan araştırma sahaları bir bilimsel disiplin olabilmekte, ve başvuru kaynakları da az çok bir metodolojik oydaşmayı yansıtmaktadır. Örneğin, Osmanlı tarihinin nasıl bir teorik çerçevede veya belgelerin ne tür bir yaklaşımla analiz edilecekleri sorunsallarında olduğu gibi. Başvuru eserlerinin diğer bir niteliği, yayınlandıkları tarihte o zamana değin sürdürülen tarih araştırmalarının hangi seviyede ve hangi problematiklerle uğraştığını, ve bu çerçevede akademik araştırma bulgularının ne suretle iktibas edilerek genelleştirildiğini bize göstermesindedir. Sözgelimi, XVIII. yüzyıl ayanlığı konusundaki araştırma bulgularının, ayanları sadece merkezî otoriteye başkaldıran birer “mütegallibe” olarak mı, yoksa bunları yöresel coğrafyaların birer toplumsal ürünü olarak mı başvuru kaynaklarına yansıttığı, bize büyük oranda ilgili başvuru eserlerinin kaleme alındığı entelektüel-siyasal iklimi işaret edecektir. Diğer bir deyimle, başvuru kaynakları dediğimiz yayın janrı yazıldığı dönemin tarih yaklaşımını ister istemez okuyucuya empoze edecektir. Bu irdelemeden çıkarabileceğimiz bir sonuç, başvuru eserlerinin içerdikleri araştırma sahasını bir disiplin olarak

* Dr., Sabancı Üniversitesi.

yeniden üretmesini sağladığı ve bu meyanda yayımlandığı devrin bakış açısını tahkim ettiği¹.

Bu çerçevede, başvuru kaynaklarının akademik yaşam açısından hayatî bir işlevi de tarih sahasına yeni giren öğrenciler veya belirli bir tarih konusuna amatörce ilgi duyanlar bakımından meydana çıkmaktadır. Belirli bir tarihî meseleye ilişkin ilk etapta elle tutulur, düzenli ve toplu bilgi edinmenin başlıca yolu, başvuru eserlerine “başvurmak”tır. Başvuru eser(ler)i sayesinde öğrenci veya tarih meraklısı okuyucu ilgilendiği konuya dair zihninde bir bilgi tabanı kuracak, ve bu tabanı baz alarak bilgisini daha da derinleştirme olanağı bulacaktır. Bu bakımdan başvuru kaynaklarının bireylerin bilgi altyapısını oluşturmadaki rolü kilit önemdedir.

Başvuru eserlerinin bilgi altyapısını oluşturmadaki belirleyici etkisini daha net olarak profesyonel araştırma çalışmalarıyla karşılaştırdığımızda görebiliriz. Başvuru kaynaklarını dar anlamıyla bilimsel araştırmalardan ve monografilerden ayıran temel husus, öncekilerin sadece profesyonel tarihçilere değil, daha geniş bir okuyucu ve ilgili kitesine hitap etmesidir. Diğer bir ifadeyle, başvuru eserlerinin tarihe meraklı kitle üzerindeki etkisi akademik eserlerle karşılaştırılmayacak ölçüde fazla olacaktır. Bunda iki etkenin başat rol oynadığını söyleyebiliriz: Öncelikle başvuru kaynaklarının dili uzman dili değil, genel geçer yazı dilidir. Bunun yanı sıra ele alınan sorunsallara ilişkin tartışma ve eleştirel argümantasyondan ziyade varılmış “kesin” sonuçlar ve yargılar profesyonel olmayan okuyucu açısından anlaşılması kolay, diğer deyişle “kullanıcı dostu” olacaktır.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki, başvuru eserlerinin bir iddiası kapsayıcı olmak, tarihsel olgular ve meselelere ilişkin “nihai” tarihçi görüşünü ortaya koymaktır. Açıkça bir “objektiflik” iddiası olmasa bile, sözkonusu kaynaklarda çoğunlukla rastlanan genelleyici söylem ve kişisellikten uzakmış gibi görünen ifadeler, okuyucu üzerinde belli belirsiz bir “objektiflik” izleniminin oluşmasına yol açmaktadır. Böyle olunca, profesyonel tarihçi olmayan okuyucu açısından başvuru kaynaklarının “güvenilir” bir “otorite” hüviyetine bürünmesi kaçınılmaz olacaktır. Sözü ettiğimiz bu etki dolayısıyla tarihe meraklı kitleler açısından başvuru eserlerinden edilecek bilgi iskeleti belirleyici bir öneme sahip olacak, bu ilk edinilen bilgi alt yapısı okuyucunun zihninde kemikleşecektir. İşte bundan ötürüdür ki, bir toplumda tarihsel bilginin nasıl ve ne biçimde kolektif hafızada yer ettiği önemli ölçüde başvuru kaynaklarının içeriğine bağlıdır.

¹ Peter Borowsky, Barbara Vogel ve Heide Wunder, *Einführung in die Geschichtswissenschaft I*, Opladen: Westdeutscher Verlag, 1978, s. 77-111; Ludmilla Jordanova, *History in Practice*, London: Arnold, 2000, s. 16-22.

Ancak başvuru kaynağı-okuyucu ilişkisinin tek taraflı olmadığını da belirtmek gerekir. Özellikle daha popüler nitelikli başvuru eserlerinde, toplumun yakın ve(ya) orta vadeli tarihsel geçmişindeki kolektif siyasal ve sosyal deneyimlerin yarattığı açık veya örtük izler kendini kuvvetle belli edecektir. Geçmişte dünya çapında bir imparatorluk olarak dini ve uygarlığıyla övünç duyan bir devletin, kendisiyle din ve uygarlık bakımından eşdeğer kabul etmediği güçler tarafından tedricen zayıflatılıp nihayet parçalanmasının toplumun maneviyatında yaratacağı sarsıntılar, kendisini türlü kompleksler, tarihsel abartılar veya görmezlikten gelme tutumlarıyla, hatta tematik tabularla ortaya koyacaktır.² Hele buna bir de radikal bir rejim ve kültür devrimini de ekleyecek olursak, sözkonusu gelişmelerin toplumsal tarih bilincinde neden olacağı şizofrenik bölünmeler başvuru eserleri düzeyinde asgarî bir konu veya metod oydaşmasının oluşmasını önleyecektir. Burada biz toplumsal ruh halinin okumuş kesimler düzeyinde tarih başvuru eserlerine yansımaları görebiliriz. Dolayısıyla yazarlar bir eğilim olarak yaşadıkları çağı ve ruh halini başvuru eserlerine yansıtacaklar, bu ise mevcut ruh halinin iyice pekişmesine yol açacaktır.

Bütün bu mütalaalardan anlıyoruz ki, tarih alanındaki başvuru kaynakları akademik anlamda tarih disiplini çerçevesinin ötesinde bir öneme sahiptir. Karşımızda, özellikle popüler nitelikli başvuru eserleri ile toplumun tarihsel ve dolayısıyla da siyasal bilinci arasında yoğun bir bağ görmekteyiz. Sözkonusu bağ nedeniyle yaşanan tarih sürecinde vuku bulan toplumsal gelişmeler ister istemez başvuru eserlerinde de yeni yorumlara, yeni görüşlere, önceden göz ardı edilen konuların gündeme gelmesine yol açacaktır. Mazisinde ağır siyasal ve toplumsal travmalar yaşamış olan toplum zaman içerisinde belirli kültürel ve siyasal dengelere oturdukça ve yakın geçmişle barışma sürecine girdiği oranda başvuru eserlerindeki kompleksler, abartılar, tabular yerini daha nesnel, ölçülü, dengeli, geniş açılı yorumlara bırakacak, ve bu anlamda tarih alanındaki akademik konsensüs kendini başvuru eserlerine yansıtacaktır.

Bu makalede tarih ders kitaplarına yer verilmeyecektir. Başvuru kaynaklarından farklı olarak tarih ders kitaplarının, sivil inisiyatif ürünü değil, ama devletin bir parçası olan bir bakanlığın, bir bürokratik kurumun, iktidarın direktifleri uyarınca öğrencilere, istenilen ulusal kimliğin oluşturulması gayesiyle mutlak bazı tarihsel doğrular benimsetmeye yönelik çalışmalar olduğunu unutmamak gerekir. Öte yandan başvuru kaynakları az çok devlet haricinde olan ve ülkenin Sol veya Sağ, Laik veya İslâmcı sivillerinin gerek akademik, gerekse toplumsal zihniyet ufuklarının birer ürünü-

² Bu konuyu bütün çarpıcılığıyla Taner Akçam ele almıştır. Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

dürler. Bu anlamda tarih başvuru kaynaklarının sivil toplum ürünü olduklarını iddia edebiliriz.

Başvuru Kaynağı Türleri

Başvuru eserlerini ele alırken, hitap ettikleri okuyucu kitlesine göre temel bir düzey ayırımına gitmek uygun gibi görünmekte. Başvuru eserlerinin birçoğu profesyonel tarihçi olmayanlara yönelik iken, diğerleri daha ziyade belirli bir bilgi altyapısına sahip olan okuyucuları gözetiyor. Yılmaz Öztuna'nın *Büyük Türkiye Tarihi*'ne de, Mehmed Süreyya Beyin *Sicill-i Osmânî*'sine veya Cengiz Orhonlu'nun *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*'na da "başvuru eseri" diyoruz. Ben burada anlam açıklığı amacıyla "başvuru eseri" ve "referans kaynağı" ayırımına gideceğim. İlkinin daha ziyade profesyonel olmayanlara yönelik, popüler olma potansiyeli içeren eserler için kullanırken, diğer ifadeyi esas olarak meslektan tarihçilerin başvurduğu çalışmalar için sarf edeceğim. Diğer taraftan, her iki seviyedeki eserleri toplu olarak ifade etmek üzere "başvuru kaynağı" terimini kullanacağım.

Yukarıdaki düzey ayırımından ayrı olarak karşımıza olası başvuru kaynağı örneği olarak şu yayın türleri çıkıyor : 1) Genel Osmanlı/Türkiye tarihleri; 2) Kurum tarihleri; 3) Biyografiler; 4) Albümler/atlaslar; 5) Ansiklopediler; 6) Sözlükler; 7) Kılavuzlar. Söz konusu türlerin gerek başvuru eseri, gerekse referans kaynağı seviyesine tekabül eden karşılıkları olduğunu aşağıda göreceğiz. Ancak öte yandan genel Osmanlı/Türkiye tarihleri ile albümler/atlasların daha ziyade başvuru eseri seviyesinde olduklarını belirtmek gerekir. Referans kaynaklarına baktığımızda, bunlarla daha çok kurum tarihleri, biyografiler, ansiklopedi ve sözlük türlerinde karşılaşılıyor. Bütün bu seviye ve tür ayırımlarını yaparken şunu da belirtmek gerekir ki, bazı başvuru kaynaklarını mutlak surette şu veya bu düzeye veya türe sokmak mümkün değildir. En azından bu yazıda sözkonusu ayırımlar, gerekli olmadıkça dikkate alınmayacaktır.

Bu makalede 1923'ten beri Türkiye vatandaşları tarafından Türkçe yazılan ve Türkiye'de yayınlanan, yani kısacası Türk toplumunu az veya çok etkileme kapasitesine sahip başvuru kaynakları ele alınacaktır.

2. Genel Akademik-Tarihsel Çerçeve

Genel Osmanlı-Türkiye tarihine ilişkin başvuru eserlerinde son yetmiş beş yıl boyunca ortaya çıkan değişimleri anlayabilmek için, bunları az çok etkileyen bazı akademik faktörleri ve aynı zamanda da Cumhuriyet'in ta-

rihsel bağlamını, yazarların mensup oldukları kuşakları ve yakın durdukları ideolojik çizgileri de göz önünde tutmamız gerekir.

a. Akademik Etkenler

Osmanlı'nın son döneminden başlayarak Cumhuriyet döneminin 80'li yıllarına değin karşımıza çıkan genel Osmanlı-Türkiye tarihi eserlerinin önemli bir kısmında Hammer'in eserinin³ gerek biçimsel gerekse içerik etkisini görmemek olanaksızdır. Birincil kaynaklara dayanarak yazılmış ilk büyük ve kapsamlı akademik Osmanlı tarihi olan Hammer Tarihinin bir kısmının ilk Türkçe çevirisi Osmanlı'nın son döneminde Mehmed Atâ Bey tarafından gerçekleştirilmiş,⁴ bu ilk çeviriye dayanarak Cumhuriyet döneminde de çeviriler yapılmıştır.⁵ Atâ Beyin çevirisi II. Meşrutiyet döneminde basılmış olmasına karşın Hammer Tarihinin Osmanlı tarihçileri üzerindeki etkisi muhtemelen XIX. yüzyıl ortalarına değin geriye gitmektedir.

Joseph von Hammer-Purgstall'ın anıtsal eseri güçlü bir Rankeci tesir taşır. Genel anlamda akademik tarih disiplininin kurucusu olan Leopold von Ranke'ye göre bir tarih çalışmasının ana gayesi, geçmişi "gerçekten nasıl idiye" öyle ortaya koymaktır.⁶ Bu anlamda Ranke tarihçiliği belgesel araştırmaya dayalı güçlü bir ampirisizm iddiasındadır. Erken XIX. yüzyıl Alman idealizmi çerçevesinde toplumsal varlığın nesnel tezahürü devlet kurumunun kendisi olarak kabul edildiğinden bir ülke veya toplumun tarihinin en güvenilir ve nesnel kaynakları da resmî belgeler olacaktır. Biz burada "belgesel tarihçilik" deyince ağırlıklı olarak devlet vesikalarına dayalı bir tarihçilik görüyoruz. Sözünü ettiğimiz bu tarihçilik yaklaşımının Osmanlı araştırmaları sahasındaki ilk tezahürünü Hammer tarihinde görmekteyiz. Esasında geleneksel Osmanlı tarih yazıcılığı da devlet-hanedan merkezli ol-

3 Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches, grossenteils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven durch Joseph von Hammer*. 2. verb. Ausg., Pesth: C. A. Hartleben, 1834-36, VI c.

4 Hammer, *Devlet-i Osmâniye Târîhi*, çev. Mehmed Atâ, İstanbul: Keteon Bedrosyan Matbaası; Artin Asaduryan Matbaası; Evkaf-i İslamiyye Matbaası, 1329-1337, X c.

5 Von Hammer-Purgstall, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (Başlangıcından Kaynarca Ahitnamesine Kadar)*. Fransızcadan çev. Zuhuri Danişman, İstanbul: Zuhuri Danişman Yayınevi, 1972, II c.; Joseph von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Mehmed Atâ'dan sadeleştiren, Abdülkadir Karahan, İstanbul: Milliyet Gazetesi, 1966, II c.; Von Hammer-Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi: Osmanlı Devletinin Kuruluşundan Kaynarca Mühâdesine Kadar*, Mehmed Atâ çevirisi esas alınarak hazırlayanlar, Mümin Çevik, Erol Kılıç, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983-1986, XVI c.; Von Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Mümin Çevik ve Erol Kılıç (haz.), İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1992.

6 Leopold von Ranke'nin tarihçiliği için bkz. Cemil Ziya Şanbey, *Leopold von Ranke: Tarihçilere Yol Gösteren Bir Tarih Üstadı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1962; Felix Gilbert, *History: politics or culture?, reflections on Ranke and Burckhardt*, Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1990.

masından ötürü burada Osmanlı tarih yazıcılığı geleneği ile Rankeci anlayış arasında büyük ölçüde bir uyum ve devamlılık gözlenebilir. Aralarında varolan dört ana fark ise şunlardır: 1) Geleneksel Osmanlı tarih yazıcılığı ağırlıklı olarak dini, devleti ve hanedanı yüceltmek ve haklı çıkartmak amacını güderken Rankeci tarihçilik nesnel tarihsel gerçekliğin peşindeydi; 2) Geleneksel Osmanlı tarihçiliğinden farklı olarak Ranke tarihçiliği belgelerin içeriğini olduğu gibi kabul etmemekte, sıkı bir muhteva eleştirisi süzgecinden geçirmekteydi; 3) Ranke'ye göre bir ülkenin tarihi bir küll, bir bütünlük arz etmesinden ötürü sadece siyasi ve askerî vakalar değil, idarî ve toplumsal kurumlar da ele alınmalıydı; 4) Rankeci yaklaşımda bir devletin veya ülkenin tarihi genel dünya tarihi veya hiç olmazsa yakın ve uzak komşularındaki gelişmeler göz önünde tutularak yazılmaktaydı. Belirttiğimiz bu dört temel farkın son dönem Osmanlı ve sonra da Cumhuriyet tarihçiliği tarafından kapatılması ancak kısmen ve derece derece gerçekleşmiştir. En fazla gerçekleştirilen şey 3 numaralı farkın aşılması olup, 4 numaralı fark daha çok yüzeysel bir biçimde dikkate alınmıştır. Buna karşılık 1 ve 2 numaralı farklarda, özellikle de başvuru kaynaklarında, genel bir başarısızlık hali söz konusudur. 1 numaraya bakarsak, geleneksel Osmanlı tarih yazımı geleneğinin neredeyse aşlamaz direncini görürüz. Osmanlı yüzyıllarındaki hanedan ve devlet övgüsü, yerini Cumhuriyet döneminde ırk, millet, ve tekrar din ve devletin övgüsü ve eleştirilmezliğine bırakmıştır. 2 numaraya gelince, bir yandan devlete ve otoriteye dair şeyleri sorgulama eğilimi, öte yandan da genel entelektüel çapsızlık ve tembellik belgelerin zorlu bir eleştirel süzgeçten geçirilmesini önlemiştir.

Osmanlı ve Cumhuriyet tarihçiliğinin Hammer Tarihinden etkilendiği diğer bir husus ise, eserlerin iç düzenidir. Hammer Tarihinin metin düzeninde görülen şematiklik, yani kitabın bölümlerini saltanat esasına göre ayırmak ve her bir bölümde önce genel bir ufuk turu yaptıktan sonra siyasal gelişmeleri, sonra kurumsal ve kültürel vakaları ele alarak bu düzeni her bir saltanat devresi için yeniden tekrar etmek kalıbı Ahmed Vefik Paşanın *Fezleke-i Târih-i Osmâni*'sinden⁷ başlayarak Abdurrahman Şeref Beyin *Tarih-i Devlet-i Osmâniye*'sinde⁸ ve Cumhuriyet dönemi Osmanlı-Türkiye tarihi başvuru eserlerinde tekrar tekrar karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı son dönem ve ağırlıklı olarak Cumhuriyet tarihçiliğini etkileyen diğer bir akademik faktör olarak XIX. yüzyıl boyunca giderek gelişen Orta Asya Türklerine dair araştırmaları görmekteyiz.⁹ Türklüğün bilinen en

7 Ahmed Vefik, *Fezleke-i Târih-i Osmâni*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1286.

8 Abdurrahman Şeref, *Târih-i Devlet-i Osmâniye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1308, II c.

9 Bu konuda bkz. David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1876-1908)*, çev. Ş.S. Türet, R. Ertem ve F. Erdem, İstanbul: Kervan Yayınları, 1979.

eski genel tarihi XVIII. yüzyıl ortalarında Fransız Joseph De Guignes tarafından yazılmış olup, İngiliz Arthur Lumley Davids, Polonya asıllı Mustafa Celâleddin Paşa, Macar Arminius Vambéry, Fransız Léon Cahun gibi yazarlar Osmanlı öncesi Türk kavimlerinin uygarlık tarihinde saygın ve haşmetli bir yere sahip olduklarını vurgulamışlardır.¹⁰ Buna ilâveten Rus Wilhelm Radloff, İngiliz E.J.W. Gibb ve Danimarkalı Vilhelm Thomsen gibi dilciler akademik Türkolojiyi meydana çıkartmışlardır.¹¹ Sözkonusu gelişmeler Osmanlı Türk okumuşları arasında tarihsel bir Türklük perspektifinin oluşmasına yol açmıştır. Bu literatürü kullanarak Süleyman Hüsnü Paşa, Şemseddin Sâmî (Frashëri), Necib Asım (Yazıksız) gibi yazarlar,¹² tarihî ve kültürel Türkçülüğü yaymaya başlamışlardır. Bu gelişmeyi daha da tetikleyen etkenler Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Rusya Türklerinden aydınlar (Musa Akyiğit, Yusuf Akçura, Hüseyinzâde Ali Turan, Ahmed Ağaoğlu, Sadri Maksudi (Arsal), Musa Cârullah) olup, bunlardan Yusuf Akçura ve Sadri Maksudi'nin Cumhuriyet dönemi Türk tarih yazımının şekillenmesinde etkili olduklarını göreceğiz.

b. Tarihsel Etkenler

Saydığımız bu akademik faktörlerden sonra tarih yazımını şekillendiren tarihsel-siyasal etkenlere de bakmak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş süreci, imparatorluğun aslı unsuru olan Müslüman Türkler açısından hazmedilmesi çok zor bir gelişme olmuştur. Bir taraftan asırlar boyunca dünya çapında siyasal ve dinsel iddiasını sürdüren bir devlet, varlığının son yüz yılı boyunca esasen dinen hakir gördüğü güçlerin askerî ve diplomatik müdahalelerine maruz kalmış, diğer taraftan kendisine dinen eşit saymadığı ve siyaseten mahkûm olan gayri Müslim tebaası devlete itaat yolundan saparak yabancı desteğiyle beraber imparatorluktan kopmaya

10 Joseph De Guignes, *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongoles et autres Tartares Occidentaux*, Paris, 1756-1758. Hüseyin Cahid (Yalçın), *Hunların, Türklerin, Moğolların ve daha sair Tatarların tarih-i unûmîsi*, İstanbul: Tanin Matbaası, Yeni Matbaa, 1923-1925. Arthur Lumley Davids, *A Grammar of the Turkish Language*, Londra, 1832; Mustafa Celâleddin Paşa, *Les Turcs Anciens et Modernes*, İstanbul, 1869; Osmanlıca, diğer Türk dilleri ve Macarca üzerine eserleri bulunan Vambéry'nin Osmanlıcaya çevrilmiş eseri vardır. *Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vustâ'da Seyahati*, çev. Sâmî Paşazâde Abdülhalim, İstanbul: Vakıf Matbaası, 1295; Léon Cahun, *Introduction a l'Histoire de l'Asie*, Paris, 1896; Bu kitap Necib Asım (Yazıksız) tarafından *Türk Tarihi*, (İstanbul: Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire, 1316-1318, II c.) başlığı ile Türkçeye çevrilip yayınlanmıştır.

11 Kushner, 14.

12 Süleyman Hüsnü, *Târîh-i Âlem*, İstanbul: 10 No.lu Matbaa, 1291; Ş. Sâmî, *Kaamûsü'l-Âlâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306, 1308, c. I, III, "Asyâ", "Asyâ-i Vustâ", "Türk" maddeleri; Necib Âsım, *En Eski Türk Yazısı* İstanbul: İkdâm Matbaası, 1315; Necib Âsım: *Ural ve Altay Lisânları*, Dersaadet: Kasbar Matbaası, 1310.

başlamıştır. Bu süreç karşısında Osmanlı siyasal eliti bir yandan askerî ve idarî reformlarla, öte yandan imparatorluk nüfusunu Osmanlıcılık ve İslâmcılık türünden bütünleştirici önlemlerle toprak bütünlüğünü muhafaza etmeye çalışmıştır. Ancak alınan bütün modernleştirici önlemlere rağmen, ne imparatorluğun birinci sınıf bir dünya gücü olarak itibarının iadesi mümkün olmuş, ne de toprak kayıpları durdurulabilmiştir. Özellikle Balkan Savaşları hezimet ve utancı sonrasında, mevcut kozmopolit Osmanlı siyasal-kültürel kimliğin reddi ve başka bir kimliğin, artan Türk milliyetçiliğiyle beslenen yeni bir siyasal benliğin oluşması sözkonusudur. Bu yeni kimlik ile birlikte bir *tabula rasa* yapılacak ve son yüz yılın ezikliği ve utancının simgesi olan Osmanlılık yerine daha eski ve meçhul –dolayısıyla da sorgulanması daha zor– ancak şanlı olduğundan emin olunacak bir Orta Asya Türklüğü ve bir ırk geçmişi teşkil edilecekti. Köprülüzâde Fuad Bey, Ziya Gök Alp, Yusuf Akçura, Ömer Seyfeddin gibi entellektüellerin 1913-1918 devresindeki edebî, bilimsel ve düşünsel çabalarında sözkonusu oluşumun belirtilerini görebiliriz.¹³

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı yenilgisi ve az bir süre sonra İstiklal Savaşının başlaması bahsettiğimiz bu süreci durdurmamıştır. Tam aksine, Kemalist inkılaplar sözünü ettiğimiz yeni kimlik yaratma sürecini pekiştirme yoluna gitmiştir. İnkılap kadroları ve inkılaplara gönül vermiş olan kesimler açısından yeni bir Cumhuriyet kimliği inşa etme aracı olarak Orta Asya Türklüğü ve buna ilaveten Antik Çağ Anadolu tarihi ön plana geçerken Osmanlı geçmişi dikkate alınmamıştır.¹⁴ Zira her radikal devrimde görüldüğü üzere bir inkılap varoluş meşruiyetini ancak bertaraf ettiği “devr-i mazi”yi ağır biçimde eleştirmek veya görmezlikten gelme suretiyle gerekçelendirebilir. Bundan ötürü, okul ders kitaplarında ele alınan Osmanlı tarihi bahisleri dışında inkılapçı kadrolar ve aydınlar arasında Osmanlı tarihi konusunda başvuru eseri yazan kişi, resmî hüviyete sahip Şemseddin (Günaltay) ve Yusuf Akçura istisna edilecek olursa, yoktur.

13 Bu konuda bkz. Halil Berktaş, *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1983; François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Ankara: Yurt Yayınları, 1986; Uriel Heyd, *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979; Zafer Toprak, “Osmanlı’da Toplumbilimin Doğuşu”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, İstanbul: İletişim, 2001, c. 1, s. 310-327.

14 Bu konuda ayrıca bkz. Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve tarih: Türkiye’de “resmî tarih” tezinin oluşumu: (1937-1992)*, İstanbul: Afa Yayınları, 1992; Suavi Aydın, “Cumhuriyet’in İdeolojik Şekillenmesinde Antropolojinin Rolü: İrkçi Paradigmanın Yükselişi ve Düşüşü”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce: Kemalizm*, İstanbul: İletişim, 2001, c. II, s. 344-369.

c. Resmî Tarih Yaklaşımının Şekillenme Süreci

Ankara hükümetinin en eski resmî tarih yaklaşımını muhtemelen M. Şemseddin (Günaltay)'in beş ciltlik *Mufassal Türk Tarihi*'nde bulmak mümkündür. Ne var ki bu makalenin yazarı esere ulaşamadığından ötürü sözkonusu çalışmaya ilişkin bir yorumda bulunabilecek durumda değildir.¹⁵

İnkılap kadroları 1930'lardan başlayarak 1990'a değin tarih başvuru kaynakları literatüründe egemenliğini sürdürecektir bir tarih yazım kalıbını resmileştirmişlerdir. Bu ise kökünü yukarıda sözünü etmiş olduğumuz akademik Türkoloji ve Orta Asya araştırmalarından alan ve Türkiye tarihini Orta Asya Hunlarının "şanlı geçmiş"ine değin geriye götüren anlayıştır. 1930'da basılan *Türk Tarihinin Ana Hatları*¹⁶ başlıklı kolektif çalışmanın Kemalist yönetimin resmî tarih tezinin altyapısını teşkil ettiğini görmekteyiz. Burada belirli temalar dikkati çekmektedir. Öncelikli tema "İrk"tır. Buna göre, Altaylardan Tuna boylarına kadarki Avrasya havzası "binlerce senelerden beri genellikle beyaz renkli olan Türklerle meskûndü".¹⁷ Diğer bir bahis ise, "Lisan"dır. Burada Türkçenin bütün Avrasya'da konuşulan genel bir dil olduğu vurgulanmakta, "Macar ve Finlerin kullandıkları lisanlar Türk dilinin esas unsurlarını kapsamakla beraber başka tarzda şekil değiştirerek gelişmişlerdir" iddiasında bulunmaktadır.¹⁸ Buna karşın Moğolcanın Türkçe ile bir alakası olmamalıdır. "Avrupalılar Türk lisanını Ural-Altay adı altında Mongolca ile bir sayarlar, bu görüş tamamen yanlıştır. Hakikat şudur: Moğolca, Türkçeden, Çince, Tibetçeden alınmış birtakım kelimelerin Moğollara özel bir tarzda birleştirilmesinden oluşmuştur."¹⁹ Nihayet ırk ve lisan konuları bir senteze erştirilerek Türk ırkının tarih boyunca göze çarpan bir birlik arz ettiği ve dimağlarının en kuvvetli ürünü olan lisanlarıyla ve kültürleriyle, bugünkü millet tarifine uyan büyük bir cemiyet oldukları belirtildikten sonra "bütün tarihte böyle büyük bir ırk, bir millet halinde görmek özellikle zamanımızdaki insan topluluklarının pek çoğuna nasip olmayan büyük bir kuvvet ve büyük bir şereftir" denmektedir.²⁰ Çalışmanın geniş bir bölümünde, Mısır, Mezopotamya, Eski

15 M.Şemseddin, *Mufassal Türk Tarihi*, İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1922-1924, V c., (2. baskı, Maarif Vekâleti Neşriyatı, 1928-1933).

16 Türk Ocağı "Türk Tarih Heyeti" Azaları: Afet, Mehmet Tevfik, Semih Rifat, Akçura Yusuf, Dr. Reşit Galip, Hasan Cemil, Sadri Maksudi, Şemsettin, Vasıf ve Yusuf Ziya, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul: Devlet Matbaası, 1930, (2. baskı, Kaynak Yayınları, 1996).

17 *Ana Hatları*, s. 46.

18 *Ana Hatları*, s. 48.

19 *Ana Hatları*, s. 48.

20 *Ana Hatları*, s. 50.

Yunan, Çin gibi eski dünya uygarlıkları ele alınıp bunların da Orta Asya'dan göçeden Türklerce yaratıldığı iddia edildikten sonra, Türklerin tarihi Hunlardan başlanıp, diğer Orta Asya devletleri de siyasî kronoloji itibariyle gözden geçirilip Osmanlılara kadar getirilmektedir. Bu eserde dikkati çeken yönler, Türklerin Osmanlı öncesi uzak geçmişlerindeki şanlı tarihlerinin, dünya uygarlıklarının kaynağı olma niteliklerinin ve özünde beyaz ırka mensup olma özelliklerinin kuvvetle altının çizilmesidir. Burada tekrar belirtelim ki, sözü edilen iddialar daha sonraki başvuru eserlerini içerik olarak kuvvetle etkilemiştir.

Türk Tarihinin Ana Hatları çalışması, tarih eserlerinin nasıl yazılacağı konusunda bir tür resmî "direktif" olarak düşünülebilir. Söz konusu direktifin yazarlarından biri olan Yusuf Akçura, bir son dönem Osmanlı tarihi başvuru eseri yazmaya başlamış, ancak tamamlayamadan vefat etmiştir. *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri*²¹ başlıklı çalışması III. Selim'in cülûs etmesiyle başlamakta ve Alemdar Mustafa Paşanın Kabakçı Mustafa isyanını bastırmasıyla kesilmektedir. Söz konusu başvuru eserinin dikkate değer yönü şuradadır ki, Akçura *Türk Tarihinin Ana Hatları* direktifinde gördüğümüz Türkçü-İrkçi normatif yaklaşımdan oldukça uzak, kısmen analitik ve kısmen Batılılaşmacı-Aydınlanmacı bir paradigmaya dayalı bir başvuru eseri vücuda getirmeye çalışmıştır. Çalışmanın giriş kısmı niteliğinde olan "Osmanlı Devletinin Dağılmasında Başlıca Âmiller" bölümünde son iki Osmanlı yüzyılımı analiz etmektedir.²² Özetle, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Rönesansı ve Reformasyon'una iştirak edememesi ve Atlantik ekonomisine açılmaması, sömürgeciliğin sağladığı sermaye birikiminin Osmanlı'da görülmemesi, imparatorluktaki gayrimütecanis nüfusun bütünleştirilememesi, kesintisiz savaşların XVIII. yüzyıl ile beraber bir gelir kapısı olmaktan çıkıp bir masraf kapısına dönmesi, savaşların devletin iç düzeyini bozması, XVII. yüzyıl sonundan başlayarak harp ve sulh inisiyatifinin Hıristiyan güçlerin eline geçmesi, kapitülasyonların Osmanlı ekonomik gelişmesini önlemesi, gayri Müslimlerde görülen huzursuzluk ve bölücü eğilimler, yabancı güçlerin bu eğilimleri kışkırtması, Şeriatın çağa ayak uydurmada bir engel haline dönüşmesi, bütün bu başarısızlık, kargaşa ve fakirliğin taassubu körüklemesi ve Osmanlıların sanayi devrimine geçemeyişleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökme nedenleri arasında gösterilmektedir. Gördüğümüz bu kısmen analitik ve kısmen Batılılaşmacı-Aydınlanmacı yaklaşımdan sonra şu ifadeyle karşılaşıyoruz: "Yukarıda sayılan âmiller, bir

21 Yusuf Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. Asırlarda)*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, x + 174 s.

22 Akçura, s. 6-9.

devletin inhitât ve inkrâzına kâfi gelecek illetlerdir. Osmanlı Devleti, bütün bu illetlerle malûl olmasına rağmen XVIII. asırdan sonra dahi, mütemâdi küçülmek ve zayıflamakla beraber, bir buçuk asır kadar daha yaşayabilmiş ve inkrâz sıralarında bu devletin esâs unsuru olan Türklüğün hârikulâde hayâtiyeti, parçalanarak dağılmış imparatorluğun içinden tâze ve kavî bir devletin doğmasına kifâyet etmiştir.”²³

Şemseddin Günaltay ve Yusuf Akçura haricinde inkılapçı kadroların Osmanlı-Türk tarihi konusunda başvuru eserleri üretmediklerini söylemiştik. Bu bağlamda şunu kuvvetle vurgulamak gerekir ki, Cumhuriyet devrimleri esasen Türkiye’de tarihe bakışta temel bir bölünmeye yol açmıştır. Zira Osmanlı’yı yadsıyan yeni kimlik projesi bütün Türk okumuşları arasında aynı derecede kabul bulmamış, tam tersine azımsanmayacak bir muhalif muhafazakâr kesim inkılaplara mesafeli durmuştur. Ancak tarih yazıcılığına yansıyan bu tutumun ürünlerine ancak 1960’lardan sonrasında rastlanacaktır. Burada şu saptamayı yapmak doğru olacaktır: 1960’lara değin ne Cumhuriyet inkılaplarını Sol adına üstlenen Kemalist kesimden ve hatta genel olarak Sol kesimden, ne de muhafazakâr kesimden fazlaca Osmanlı tarihi başvuru eseri üretildiği görülmekte. Bu durum belki de 1923 sonrasında uygulanan eğitim politikalarının “başarısı”na delalet edebilir. 1960 sonrasında görülen ve giderek popülerleşen başvuru eseri yayın patlamasında bir yandan 27 Mayıs 1960 sonrasındaki ortaya çıkan yeni entelektüel iklim ve fikir tartışmalarının etkisi, öte taraftan da eski muhafazakâr Demokrat Parti ve yeni Adalet Partisi çizgisi temsilcileri ile Sol Kemalist kesim arasında –darbenin de etkisiyle– güçlenen gerginliğin tarih sahasındaki izdüşümleri görülebilir.

Bu çerçevede 1923 ile 1960 arasında yapılan tarih yayınlarına ve 1960 sonrasında yapılan yayınlara baktığımızda kabaca şu gözlemleri yapmak olası görünmektedir: 1960 öncesindeki Osmanlı tarihi yayınları – Şemseddin Günaltay, Ahmed Refik (Altınay), Doktor Rıza Nur, Yusuf Akçura ve Hüseyin Namık Orkun hariç– münhasıran referans kaynağı niteliğindedir, yani daha ziyade profesyonel tarihçileri ilgilendirecek türdedir. 1960’dan sonraya baktığımızda ise, referans kaynaklarının yanısıra giderek artan sayıda başvuru eserinin yayınlanmaya başladığını görmekteyiz. Ancak ilginçtir ki, yeni yeni ortaya çıkan başvuru eserlerinin yazarları genellikle meslekten, akademik tarihçiler değil, ya başka bir meslek mensubu, ya da otodidakt kişilerdir. Buna karşın 1960 öncesi yazılan ve genelde referans kaynağı türünde olan çalışmaların yazarları, az çok akademik kişiliğe sahiptirler. Öte yandan, 1960 sonrasında yazılan başvuru eserlerinde, ister Sağ ister Sol ol-

²³ Akçura, s. 9.

sun, belirli bir ideolojik heyecanı hissetmek mümkündür. Bu durumu 1960 öncesi referans kaynaklarında pek görmüyoruz.

Bu gözlemleri anlamlandırabilmek için, 1923-1960 arasında tarih eseri yazan kuşağın, gerçekte Osmanlı eğitiminden geçmiş son nesil olduğunu ve belki de Osmanlılığın yıkıntılarının içinden bizzat çıkmış olmak hasebiyle yakın geçmişlerine fazlaca duygusal bir hasretle veya ideolojik merakla bakmamış oldukları varsayılabilir. Buna karşın 1960 sonrasında eser yayınına başlayan kuşak, esas olarak Cumhuriyet çocukları olup Osmanlı geçmişini ancak tarih aracılığıyla bilmek durumundaydılar. Gerek Kemalist Sol düşünceye eğilimli olup devrimci pratiklerinin teorik çerçevesini geçmişe dayanarak gerekçelendirmek isteyenler olsun, gerekse Tek Parti Dönemi eğitiminde az veya çok görülen Osmanlı geçmişini yadsıma veya hor görme politikasına tepki duyan ve milliyetçi-muhafazakâr eğilimli kuşak olsun, her iki kesimin de genel Osmanlı-Türk tarihine olan ilgisi 1960 sonrası koşulların yarattığı ideolojik dürtülerden kaynaklanmış gibi görünmektedir. Diğer taraftan tarihe ilgide görülen bu ikili ideolojik ayrım, Cumhuriyet inkılaplarının bireylerin tarih bilincinde yarattığı bölünmenin 1960 sonrasındaki dışavurumu gibi de mütalaa edilebilir.

Bu irdelemelerden sonra tarihsel gelişmeye uygun olarak, önce 1923 sonrasında ortaya çıkan referans kaynaklarında, bunu takiben milliyetçi-muhafazakâr kesimin, sonra da Sol Kemalist kesimin 1990'a değin ürettikleri başvuru eserlerinde görülen temel bazı ortak özellikler üzerinde durulacaktır.

3. Erken Cumhuriyet Dönemindeki Yayınlar ve Referans Kaynakları

Cumhuriyet inkılapları, 1923 sonrasında Osmanlı-Türk tarihine ilişkin yayınların durmasına neden olmamıştır. Biz bunu en iyi Ahmed Refik (Altınay)'ın 1923 sonrasında devam ettirdiği çalışmalarından biliyoruz. Osmanlı tarihini gerçek anlamda ilk defa popülerize eden, ve bunu da seviyeli ve dengeli olarak yapan, üstelik de Osmanlı tarihinin sadece siyasal-askeri tarihten ibaret olmadığını geniş kitlelere gösteren tarihçi A. Refik'tir. 1923'ten 1937 yılında vefatına değin yayınlanan eserlerinin başlıklarına bakılacak olursa bu durum daha iyi anlaşılır.²⁴ Eserlerinin birçoğu günümüz-

24 A.Refik'in 1923-1937 arasında yayınlanan eserlerinden bazıları şunlardır: *Cem Sultan*, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1923; *Kadınlar Saltanatı*, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1923, c. III, IV; *Âlimler ve Sanatkârlar*, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1924; *Bizans Karşısında Türkler*, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1924 ve 1927; *Sokollu*, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1924 ve Muallim Ahmed Halid Kitabevi, 1931; *Samur Devri*, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1927; *İlk Türk Matbaası*, Maarif Vekâleti, 1929; *Mimâr Sinan*, 1929, 1930 ve 1931; *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, Türkiyat Enstitüsü, 1930; *Hicri XII. Asırda İstanbul Hayatı*, Türk Tarih Encüme- 2

de dahi başvuru eseri ve referans kaynağı olarak kullanılabilir niteliktedir. 1940 öncesi devre genel olarak bakıldığında, A. Refik eserlerinde Osmanlı gündelik hayatı ve toplumsal tarihine verdiği ağırlık itibarıyla, yaşadığı devir açısından oldukça istisnâî, hatta marjinal bir karakter arz etmektedir. Gerçek bir tarih sevgisi ve heyecanıyla eser üreten A. Refik'in, döneminin ağır ideolojik beklentilerini karşılayabilecek, inkılaplara otomatik olarak ayak uydurabilecek ve normatif kalıplara uygun eser üretecek ve ders verecek bir kişiliğe sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı geçmişi yerine bir Orta Asya ve Eski Çağ Anadolu geçmişi tasavvurunu egemen kılmaya çalışan süreç dahilinde A. Refik'in başında olduğu Türk Tarih Encümeni lağvedilmiş (1930) ve 1933 yılındaki Üniversite Reformu ile birlikte Dârülfünun'dan çıkarılan yazarımız geriye kalan ömrünce işsiz kalmıştır.

Ancak A. Refik, yaşadığı dönem için bir istisnaydı. 1923 sonrası devrede 1960'a değin tarihçiliğin az çok kurumsal çerçevede (Türk Tarih Kurumu veya üniversite) yürütüldüğü görülmektedir. Bundan dolayıdır ki erken Cumhuriyet döneminde basılan tarih eserlerinin genellikle referans kaynağı ve monografi niteliğinde olduklarını görmekteyiz. Bu dönemde Türk Tarih Kurumu bütünsel bir Osmanlı-Türk tarihi hazırlanması sürecini başlatmış, ve İsmail Hakkı Uzunçarşılı ile Enver Ziya Karal bu projeyi tamamlamışlardır.

Her ne kadar projenin genel adı *Osmanlı Tarihi* ise de, özellikle İ. H. Uzunçarşılı'nın telif ettiği XIX. yüzyıl öncesini kapsayan ciltler tam anlamıyla bir referans kaynağı niteliğindedir.²⁵ Uzunçarşılı ve Karal, dönemlerinin bilgi birikimine nispeten oldukça sağlam bir akademik çalışma ortaya koymuşlardır. Buna karşın Uzunçarşılı'nın eseri daha ziyade siyasal, askerî ve idarî gelişmelere ağırlık verirken ekonomi ve kültür tarihine çok sınırlı bir çerçevede yer vermiştir. Uzunçarşılı'nın çalışmasındaki bir diğer zaaf, kaynak belirtmekte cimri davranmasıdır. Eserin pek çok yerinde metnin hangi kaynağa veya belgeye dayanarak yazıldığı belli olmamaktadır.

ni, 1930; *Eski İstanbul*, Kanaat Kitabevi, 1931; *Hicrî XI. Asırda İstanbul Hayatı*, Türk Tarih Encümeni, 1931; *Osmanlılar Devrinde Türkiye Madenleri*, Türkiyat Enstitüsü, 1931; *Osmanlılar ve Büyük Frederik*, Kanaat Kitabevi, 1931; *Tarihte Kadın Simâları*, Muallim Ahmed Halid Kitabevi, 1931; *Hicrî XIII. Asırda İstanbul Hayatı*, Muallim Ahmed Halid Kitabevi, 1932; *Kâtib Çelebi*, Kanaat Kitabevi, 1932; *Lâle Devri*, 3. baskı, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1932; *Naimâ*, Kanaat Kitabevi, 1932; *Osmanlı Devrinde Zorbalar*, Kanaat Kitabevi, 1932; *On Altıncı Asırda Râfızilik, Bektaşilik*, Ahmed Halid Kitabevi, 1932 ve *İstanbul Dârülfünunu Edebiyat Fakültesi Mecmuası*, 1933; *Ahmed-i Sâlis Devrine Dâir Madam Montegü'nün Mektupları*, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1933; *Hoca Nüfûzu*, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1933; *XVI. Asırda İstanbul Hayatı*, 2. baskı, Maarif Vekâleti, 1935; *Türk Mimârları*, İbrahim Hilmi Kitabevi, 1936.

25 Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1947-1959, c. 1-4.

Bütün bu zaafalara, ve son altmış yıldır gelişen akademik Osmanlı tarihçiliğine karşın, Uzunçarşılı'nın yaptığı halen bir referans kaynağı niteliğini korumaktadır.

Osmanlı Tarihi projesinden Enver Ziya Karal'ın payına düşen kısım 1789-1918 devresiydi.²⁶ Uzunçarşılı'da da olduğu üzere Karal eserini yazdığı yıllarda Başbakanlık Arşivi günümüz ölçüsünde tasnif edilmemişti. Dolayısıyla Karal'ın eseri daha ziyade matbu vesikalar ve ikinci el kaynaklara dayanmaktadır. Ancak Uzunçarşılı'nın aksine olarak Karal, kullandığı kaynakların bibliyografyasını eserinin ilgili bölümlerine koymuştur. Karal'ın çalışmasının kanımca en büyük zaafı XIX. yüzyılı fazlasıyla Kemalist ve Batılılaşmacı bir görüşle ele almasıdır. Tanzimat reformlarının yüzeyselliği ve yeterince kararlı ve radikal uygulanmaması eserde bir eleştiri konusudur. Aynı şekilde II. Abdülhamid ağırlıklı olarak despot bir hükümdar olarak ele alınmaktadır. Uzunçarşılı'nın metni esas olarak belirli bir bilgi birikimine sahip olanlara hitab ederken, Karal'ın yaptığı konuya yeni girenlerin kullanabileceği düzeydedir. Ne var ki Karal'ın çalışmasının birinci basımından bu yana aradan geçen yarım asırdan sonra Osmanlı reform dönemine ilişkin akademik tarih görüşlerinin kazandığı sofistikasyon karşısında Karal'ın yorumları fazlasıyla basit ve naiv kalacaktır.

Aynı projenin parçası olmamakla beraber, yine Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan ve Yusuf Hikmet Bayur'un telif ettiği *Türk İnkılabı Tarihi*'ne de değinmek gerekir.²⁷ Bayur'un eserinin başlığına rağmen metin 1878-1918 yıllarını içermektedir. Üç cilt gibi düzenlenmiş olsa dahi gerçekte on ciltten oluşan bir çalışmadır. Uzunçarşılı ve Karal'ın durumlarına benzer bir biçimde Bayur da arşiv belgesi kullanamamış olmasına karşın eser içerik zenginliğinden bir şey yitirmemiştir. Çalışmanın başlığından da görüleceği üzere yapının yazılma amacı Cumhuriyet'i gerekçelendirecek yakın dönemin resmî tarihini hazırlamak olduğundan eserin içeriği doğal olarak normatiftir. Öte yandan eser özellikle II. Meşrutiyet döneminin iç siyasi çekişmeleri ve fikir akımlarına dair yoğun bir bilgi içeriğine sahiptir. Ancak bu içerik zenginliği daha ziyade önceden bilgi birikimine sahip olan profesyonel tarihçiler tarafından değerlendirilebilir durumdadır.

Yukarıda zikredilen eserler dışında 1923-1960 döneminde görülen Osmanlı tarihine ilişkin yayınlar büyük oranda monografi ve birçoğu da referans kaynağı niteliğindedir. Kırk yıla yaklaşan bu zaman diliminde referans kaynağı niteliğinde yapılan her bir yayın üzerinde tek tek durmak yerine,

26 Ord. Prof. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1947-1996, c. 5-9.

27 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, İstanbul, Ankara, 1940-1953, III c.

tarih literatürü açısından belirleyici öneme sahip yazarlar -alfabetik soyadı sırasına göre- ve konuları zikredilmekle yetinilecektir: Adnan Adıvar (Bilim tarihi); Mustafa Akdağ (Osmanlı klasik dönemi sosyo-ekonomik tarihi); Münir Aktepe (XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihi); Celal Esad Arseven (Osmanlı sanatı tarihi); Oktay Aslanapa (Osmanlı sanat ve mimarlık tarihi); Ekrem Hakkı Ayverdi (Sanat ve mimarlık tarihi); Nihad Sami Banarlı (Edebiyat tarihi); Ömer Lütfi Barkan (Ekonomi tarihi ve arazi rejimi); Bekir Sıtkı Baykal (Tanzimat ve I. Meşrutiyet); Cavid Baysun (Osmanlı klasik dönemi siyasal tarihi); Halil Edhem Eldem (Sanat, mimarlık ve nümizmatik); Osman Nuri Ergin (Eğitim tarihi, kent tarihi); Selim Nüzhet Gerçek (Basın tarihi); Tayyip Gökbilgin (Klasik dönem Osmanlı eyaletleri); Uluğ İğdemir (Tanzimat dönemi); Halil İnalçık (Balkanlar'ın toplumsal ve ekonomik tarihi, Fatih devri kurumları); Server Rifat İskit (Basın tarihi); İbrahim Hakkı Konyalı (Sanat ve mimarlık tarihi); Fuat Köprülü (Eski Türk edebiyatı, Osmanlı kurumları, eski Türk kültürü); Akdes Nimet Kurat (Osmanlı-Rus ilişkileri); Şerif Mardin (XIX. yüzyıl Osmanlı düşünce tarihi); Tahsin Öz (Sanat ve mimarlık tarihi); Ahmet Hamdi Tanpınar (Edebiyat tarihi); Zeki Velidi Togan (Genel Türk tarihi); Tarık Zafer Tunaya (Siyasal partiler); Osman Turan (Osmanlı öncesi Türk tarihi); Faik Reşit Unat (Eğitim tarihi); Hilmi Ziya Ülken (Osmanlı düşünce tarihi); Süheyl Ünver (Tıp ve bilim tarihi); Mükrimin Halil İnanç (Selçuklular, Anadolu Beylikleri ve erken Osmanlı çağları).

4. Milliyetçi-Muhafazakâr Başvuru Eserleri

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Cumhuriyet dönemi boyunca yazılmış tarih başvuru eserlerinin büyük çoğunluğu milliyetçi-muhafazakâr kaynaklıdır. Hatta daha da ileri giderek, Türkiye'de yaşayan sağcısı ve solcusuyla herkesin temel tarih bilgi ve kültürünü az çok bu milliyetçi-muhafazakâr kaynaklardan edindiğini söylemek olasıdır. Bu anlamda Türkiye'de tarih kültürü ve bilincinin gelişmesinde milliyetçi-muhafazakâr literatürün azımsanmayacak bir etki ve katkısının olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Bu kesimin tarih yayınları esas olarak 1960 sonrasında görülmesine karşın, sözkonusu siyasal çizginin ürettiği ilk tarih başvuru eserleri 1960 öncesine dayanmaktadır. Milliyetçi-muhafazakâr başvuru eserlerinin bir prototipi sayılabilecek örneği, Doktor Rıza Nur'un 1924-1926 yıllarında bastırduğu *Türk Tarihi*'dir.²⁸ Daha sonraki milliyetçi-muhafazakâr başvuru eserlerinde de daimî olarak karşılaşılabilecek Türklük teması ve Türklerin ırksal fazi-

²⁸ Doktor Rıza Nur, *Türk Tarihi*, İstanbul: Maârif Vekâleti, 1924-1926 (2. baskı, E. Kılıç (haz.), İstanbul: Toker Yayınları, 1978-1981, XII c.).

letleri konusu burada en had safhadadır. Diğer bir ortak tema ise, Avrupa'da yazılan Türk tarihi eserlerinde garazkârâne eğilimlerin olduğu, dolayısıyla Türklerin haksız ve adaletsizce kötülendiği konusudur. Dolayısıyla "doğruları", "hakikatleri" yazmak millî bir vazife haline gelmektedir. Üçüncü özellik, Türklerin tarihini Hunlardan başlatarak Osmanlı'nın son dönemine değin gelen zamanları tarihsel bir bütün olarak yorumlamaktır. Saydığımız bu üç özellik 1990'lara kadar karşımıza çıkacaktır. Ancak öte yandan R. Nur bazı görüşleriyle sonraki milliyetçi-muhafazakâr eserlerden ayrılmaktadır. Öncelikle, R. Nur Osmanlıların İslâm ve cihad misyonuna olumlu gözle bakmamakta, Osmanlıların Hıristiyanlara karşı oluşturdukları İslâm seddi nedeniyle Avrupa'nın husûmetinin Türkler üzerine çekilmiş olduğunu iddia etmektedir. Aynı şekilde, dinin hükümet işlerine karıştırılması ve devletin laik hale getirilmemesi de R. Nur açısından bir gerileme sebebidir. Daha sonraki yazarlarda bir erdem olarak vurgulanan Osmanlı hoşgörüsü ve gayrı Müslimlerin din ve kültürlerini koruyabilmeleri keyfiyeti de R. Nur açısından vahim bir hatadır. Ona göre Fatih Sultan Mehmed'in Rumlara bahşettiği mezhep imtiyazları "fâhiş bir hata"dır. Bunun yerine imparatorluk nüfusu homojen hale getirilmeliydi. Son bir dikkat çekici husus, R. Nur'da sonraki milliyetçi-muhafazakâr yazarlarda az çok görülen hanedan ve padişah övgüsünün bulunmamasıdır. Aksine, R. Nur'a göre padişahların cehâleti, istibdatları ve sefahatları imparatorluğu çökerten sebepler arasında sayılmalıdır.²⁹ R. Nur'da gördüğümüz bu farklılıklar, biraz önce de değinmiş olduğum kuşak farkına, yani yazarımızın son Osmanlılardan biri olarak yakın geçmişine idealist bir bakışa sahip olmayışına bağlanabilir.

Genel olarak değerlendirecek olursak, R. Nur'un eserinde De Guignes ve Léon Cahun çizgisindeki akademik Orta Asya tarihçiliğinin izlerini görebiliriz. Bu çalışma Cumhuriyet döneminin bir ilk Türk-Osmanlı tarihi başvuru eseri olarak düşünce tarihinde yerini alacaktır. Öte yandan, eserdeki çok bariz ve hatta kaba sayılabilecek derecede görülen Türkçülük misyonu, ve bu meyanda yer yer karşılaşılan ve eksantriklik derecesine varan ırkçı önyargılar ve genellemeler dolayısıyla yazar, sıklıkla anakronizme düşmüştür. Tamamen kişisel olan bazı görüşlerini fütursuzca paragraflara sokması, eseri akademik anlamda güvenilir olmaktan çıkarmaktadır.

1946 yılına gelindiğinde Hüseyin Namık Orkun'un bir tarih başvuru eserinin yayınlandığını görüyoruz.³⁰ Söz konusu çalışmanın ilk üç cildi Osmanlı öncesindeki Türklerin tarihine hasredilmiş olup sonuncu cildin ancak son yarısı Osmanlı tarihini kapsamaktadır. H. N. Orkun'da da bariz bir

²⁹ Doktor Rıza Nur, c. 1, s. 163-164.

³⁰ Hüseyin Namık Orkun, *Türk Tarihi*, Ankara: Akba Kitabevi, 1946, IV c.

Türkçü eğilim görülüyor. Hunlardan da Osmanlılardan da genel olarak “Türkler” diye söz edilmektedir. Eser içerdiği temalar itibariyle genel bir siyasal tarih çalışması niteliğindedir. Öte yandan, Doktor Rıza Nur’dan açık bir farkla, H. N. Orkun’un akademik kişiliği kendini eserde hissettirmekte ve yorumlarda ölçsüzlükler görülmemektedir. Buna rağmen Türklüğün yüceltilmesi misyonu bu çalışmada da hissedilmektedir.

Milliyetçi-muhafazakâr çizgideki tarih yayınlarının belki de en dikkate değer, İsmail Hâmi Danişmend’in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*³¹dir. İlk cildi 1947’de yayınlanan bu anıtsal çalışma, aradan geçen elli yıla karşın değerinden fazla bir şey yitirmemiştir. Eserin hazırlandığı yıllardaki mahrumiyet koşullarına rağmen Danişmend’in kullandığı uluslararası kaynaklardaki zenginlik halen dikkate değerdir. Bu bakımdan dördüncü cildin sonunda görülen bibliyografyanın kendisi bir başvuru kaynağı niteliğindedir. Bu eser hâlihazırda mevcut en kapsamlı ve ayrıntılı kronoloji olma özelliğini sürdürmektedir. İlk dört cildi doğrudan doğruya hadiselerin kronolojisini ve etraflı açıklamalarını kapsarken, 1972’deki baskıda biyografik bir kılavuz niteliğinde beşinci bir cilt eklenmiştir. Burada sadrazamlar, şeyhülislam, kapdan-ı deryalar, başdefterdarlar ve reisülküttablar hakkında kronolojik görev tarihleri sırasına göre açıklamalar bulunmaktadır. Eserin geneline akademik açıdan getirilecek eleştirilerden birincisi, aşırı derecede siyasî, askerî ve diplomatik tarih ağırlıklı bir yapıt olmasıdır. Diğer yandan Danişmend, kuvvetli Türkçü eğilimlerini kronolojik izahatlarda yaptığı kişisel ve zaman zaman keyfî yorumlarda göstermekte, örneğin devşirme kökenli devlet adamlarını fırsat buldukça karalama çabasına girmektedir. Aynı durumu Yahudilere yönelik anti-Semitik ifadelerinde de görmekteyiz. Ancak bütün bu kusurlar eserin önemini azaltmamaktadır. Son belirtilmesi gereken husus, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*’nin bir başvuru eserinden ziyade, profesyonel tarihçilere hitab eden bir referans kaynağı niteliğindedir.

1957-1963 devresinde yayınlanan dikkate değer diğer bir çalışma ise *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*³²dir. Toplam altı ciltten oluşan bu eser konu hakkında önceden bilgi sahibi olmayanlar açısından nefis bir biçimde hazırlanmıştır. Bu yapıtta popüler amaçla, içerikteki düzeylilik ve tutarlılığın nefis bir sentezini görebilmekteyiz. 1300-1922 devresini kapsayan bu başvuru eserinde bölümler padişah esasına göre düzenlenmiş olup, her bir bölümde çok sarih olarak ilgili bölüme dair başlıca siyasal hadisele-

31 İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1947-1955, IV c. (2. baskı, 1971-1972).

32 Mustafa Cezar, Mîdhat Sertoğlu, Server R. İskit, Zarif Orgun, vd., *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi*, İstanbul: İskit Yayınevi, 1957-1963, VI c.

rin dökümü, o devrede görev yapmış devlet adamlarının isimleri, birer kronoloji, kolay anlaşılabilir haritalar ve okuyucuya çekici gelecek resimler konmuştur. Diğer taraftan eserde daimî surette görülen padişah ve devleti haklı gösteren, imparatorluğun şanını vurgulayan otorite merkezli yaklaşım, esere milliyetçi-muhafazakâr bir kimlik vermektedir. Esasında *Mufassal Osmanlı Tarihi* Hammer'in tarihçiliğinin kuvvetli dozda popülerleştirilmiş ve milliyetçilik katılmış versiyonu gibi görünmektedir.

Mufassal Osmanlı Tarihi'nin çok benzeri başka bir çalışma, Zuhuri Danişman'ın on dört ciltlik *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*'dir.³³ Lise tarih öğretmeni ve Adalet Partisi Bolu milletvekili olan Danişman da eserini genel okuyucunun rahat anlayabileceği bir biçimde düzenlemiştir. Yapıtın iç düzeni *Mufassal Osmanlı Tarihi*'ninkiyle aynı olmakla birlikte, görsel malzeme itibarıyla daha sadedir. Buna karşılık padişah devirlerini içeren her bir bölüm sonunda meraklı okuyucunun derinleşebileceği bibliyografyalar konmuştur. Tarih yorumları itibarıyla Danişman hem devlet ve hanedan merkezci tutum sergilemekte, hem de Türkçülük düşüncesini ifade etmektedir. Eserinin birinci cildinde de ifade ettiği üzere Orta Asya'dan beri bir "Türk milleti" mevcuttur.

Milliyetçi-muhafazakâr tarihçiliğin başvuru eseri seviyesindeki zirvesi herhalde Yılmaz Öztuna'nın yapıtları olmalıdır. Bir otodidakt olan Öztuna kişisel merakı ve heyecanı ile kapsamlı literatür taramaları yapmıştır. İlk büyük başvuru eseri olan *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi* 1963-67 arasında yayınlanmıştır.³⁴ Bu çalışma kronolojik düzen itibarıyla önce Eski Çağ Anadolu uygarlıkları ile başlamakta, bunu Orta Asya imparatorlukları izlemekte, nihayet Selçuklular ve sonra da Osmanlılar gelmekte ve 1922'ye ulaşılmaktadır. Esasında bu çalışma 1930 yılında devletin hazırlattığı ve yukarıda değinmiş olduğum *Türk Tarihinin Ana Hatları* direktifinin önemli ölçüde gerçekleştirilmiş biçimi gibi görünmektedir. Aynı zamanda Hammer tarihçiliği de –yukarıda bahsettiğim eksik ve farklılıklarıyla beraber- kuvvetli bir şekilde Öztuna'nın eserine yansımıştır. Böylelikle, Öztuna'nın yapıtında Türkçü tarih anlayışıyla Hammerci yaklaşımın bir sentezi karşımıza çıkmaktadır. Ele aldığımız bu çalışma, bazı farklarla ve eklemelerle birlikte 1983'te ayrı bir eser olarak yayınlanmıştır.³⁵ Öztuna'nın, bu eseri, önceki çalışmasına nispetle çok daha fazla bir

33 Zuhuri Danişman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul: Zuhuri Danişman Yayınevi, 1964-1966, XIV c., (2. baskı, 1971-1974).

34 T. Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, İstanbul: Hayat Kitapları, 1963-1967, XII c.

35 Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi, Türkiye'nin Siyasî, Medenî, Kültür, Teşkilât ve Sanat Tarihi*, İstanbul: Ötügen Yayınevi, 1983, XIV c.

akademik kaygıyla hazırladığı anlaşılmaktadır. Burada Osmanlı tarihi sadece 1300-1703 dönemini kapsamasına karşın padişahlara göre düzenlenmiş bölümler içerik olarak evvelki çalışmasına nisbetle daha zengindir. Buna karşın eserdeki entelektüel ruh hali önceki yapıtından pek de farklı değildir. Öztuna'da temelde ırkçı bir yaklaşım varolmasına karşın öte yanda sahip olduğu tarih kültürünün zenginliği bu yaklaşımı nakzetmektedir. Örneğin 1983'te yayınlanmış olan eserinde "Türkler, beyaz ve brakisefal (geniş kafalı) bir ırktır" gibi mutlak bir önermede bulduktan sonra "(...) yeryüzünde hiçbir ırkın ve dilin saf olduğu bahis konusu değildir, böyle ırklar ve diller olsaydı, zaten bunların -kapanık yaşamları dolayısıyla- son derece ibtidâî bulunmaları icâb ederdi" demekte ve sahip olduğu ırk anlayışını şu ifadeyle dile getirmektedir: "Bir şahıs ana dili olarak yeni bir dil konuşuyorsa, hele babasının vaktiyle konuştuğu ana dilini de bilmiyorsa, artık o yeni bir dile, yeni bir ırka, yeni bir millete geçmiş demektir."³⁶ Söz konusu dil-ırk-millet özdeşleştirmesi dolayısıyla Öztuna Hunlar'dan itibaren bir Türk milleti tasavvurunda bulunmakta ve Osmanlı Devleti veya Osmanlı İmparatorluğu terimleri yerine "Türkiye" demektir. 1983'te yayınlanmış olan çalışmasının on dördüncü cildi, bölümlere dair sunulan uluslararası bibliyografya itibarıyla çok kıymetlidir. Burada Slav dilleri, Yunanca ve Macarca hariç Osmanlı tarihini ilgilendiren basılı kaynakların önemli bir kısmını bulmak mümkündür. Öztuna'nın ilk eseri (1963-67) esas olarak bir başvuru eseri niteliğinde olup buna karşın 1983'te yayınlanan çalışması hem başvuru eseri, hem de referans kaynağı özelliğini taşımaktadır. Her iki eserin özetleştirilmiş bir formu Kültür Bakanlığı tarafından 1998'de yayınlanmıştır.³⁷

Milliyetçi-muhafazakâr tarih yazımının Öztuna zirvesinden sonra giderek hem entelektüel açıdan, hem de bilgi içeriği itibarıyla bir seviye düşüşüne maruz kaldığı iddia edilebilir. Bir taraftan Türkçülüğün kendini daha saldırgan bir ifadeyle açığa vurması, öte yandan tarihsel bulguların keyfi biçimde çarpıtılması anlamında bir kalite düşüşünden bahsedebiliriz. Osman Turan'ın *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi* buna bir örnek olabilir.³⁸ Çalışmanın tümünde algılanan başat mesaj, Türklüğün dünyaya hakimiyet misyonunun adeta ereksel, kaçınılmaz bir süreç olduğudur. Eserin ikinci cildi Osmanlı İmparatorluğu tarihini kapsamakta olup büyük ölçüde apolojetik bir çalışma olarak göze çarpmaktadır. Sadece eserin bazı bölüm

36 Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 1, s. 17, 27.

37 Yılmaz Öztuna, *Osmanlı Devleti Tarihi*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998, II c.

38 Prof. Dr. Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969, II c.

başlıkları (“Türk Tarihinde İnsanlık İdeali”, “Türlere Karşı Haksız İsnatlar”, “Gayri Müslimlerin Şükran Hisleri”) dahi bize bir fikir vermektedir.

12 Eylül 1980 sonrasında devletin büyük ölçüde benimsediği Türk-İslam Sentezi ideolojik çizgisi bir yandan Osmanlıların ululanmasını beraberinde getirmiş, öte yandan millî birlik ve bütünlük uğruna tarih iyice çarpıtılır olmuştur. İsmet Parmaksızoğlu’nun 1982’de yayınlanan çalışması da bunun tipik bir misali olabilir.³⁹ Burada “Türk İmparatorluğu”nun genel hoşgörüsü, adaleti, tebaaya yönelik müşfik tutumu vurgulanmakta, kültürel olarak dünyaya açık bir uygarlık olduğunun altı çizilmektedir. Öte yandan 1980 sonrasında “Kürt”, “Ermeni” gibi terimlerin tabulaşma sürecine girmesine paralel olarak bu eserde ne Ermeniler zikredilmektedir, ne de Kürtler. Yavuz Sultan Selim’in 1514 Çaldıran zaferi sonrasında Doğu ve Güneydoğu Anadolu’yu ilhak ediş sürecinden söz edilirken sırf “Kürt” terimini kullanmamak için “Yurtluklar ve Ocaklıklar” denmektedir.

Parmaksızoğlu’nda gördüğümüz bir yandan Osmanlı Devleti’ni her türlü kusur ve hatadan tenzih etme gayreti, öte yandan ise “sakıncalı” konuların sansürlenmesi çabası kendini en bariz biçimde Ali Sevim ve Yaşar Yücel’in *Türkiye Tarihi*’nde göstermektedir.⁴⁰ Ancak bu eser daha da ileriye gitmekte ve Osman Turan’ın Türklüğün dünya hakimiyeti misyonu iddiasını yeniden gündeme getirmektedir. Buna göre Selçuklular ve Türkmenler Bizanslılarla Anadolu’nun Türkleştirilmesi “millî ve tarihî amacıyla” mücadeleye girişip başarılı olmuşlardır.⁴¹ Yapıta göre bu millî ve tarihî amacın kökü esasında daha da eski olup, 1040 Dandanakan zaferi sonrasında Merv’de düzenlenen Selçuklu kurultayına dayanmaktadır. Bu kurultayda “(...) Türklerin İslâmiyetten önceki devirlerden beri sahip oldukları dünya hakimiyeti ülküsü uyarınca gerek doğuda, gerekse batıda fetihlere girişilmesi kararlaştırılmıştı”.⁴² Burada Selçuklu ve Osmanlı tarihi ereksel anlamda ve millî birliğin sağlanması hedefine matuf olarak kaleme alınmıştır. Dolayısıyla millî birliğe zararlı olacak konulara –Doğu Anadolu, Kürtler, Ermeniler, Aleviler– ya girilmemekte, ya da tamamen devleti haklı ve karşı-sındakini haksız ve suçlu, kötü niyetli gösterecek biçimde değinilmektedir. Bu çalışmada çok net bir “biz” ve “onlar” ayırımına gidilmiştir.

Milliyetçi-muhafazakâr kesimin 1960-1990 devresinde giriştiği önemli bir atılım, Osmanlı tarih klâsiklerini, vekayinâmelerini sadeleştirilmiş bir

39 İsmet Parmaksızoğlu, *Türklerde Devlet Anlayışı (İmparatorluk Devri 1299-1789)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982.

40 Prof. Dr. Ali Sevim ve Prof. Dr. Yaşar Yücel, *Türkiye Tarihi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990-1992, IV c.

41 Sevim ve Yücel, c. 1, s. xi.

42 Sevim ve Yücel, c. 1, s. 1.

Türkçeyle popülerleştirme sürecidir. Hakkı Dursun Yıldız'ın, Ahmed Râsim'in II. Meşrutiyet Dönemi'nde yazmış olduğu *Osmanlı Târîhi*'ni yeniden yayınlaması⁴³ ve Zuhuri Danişman'ın hazırladığı *Naîmâ Târîhi*⁴⁴ bunun başlıca örnekleri olup Tercüman Yayınları'nın 1001 Eser Serisi ve Üçdal Neşriyat sözkonusu popülerleştirmeye etkin bir katkıda bulunan neşriyat merkezleri olmuştur. Böylelikle normalde sıradan eğitimli bir Türk için nüfuz edilemeyecek kaynaklar şimdi rahatlıkla erişilebilir hale gelmişlerdir. Bir anlamda bir *Naima Tarihi* veya Namık Kemal'in *Osmanlı Tarihi* gibi eserler uzman olmayanlar açısından bir Osmanlı tarihi başvuru kaynağı olma potansiyeline sahip olmuşlardır. Ancak burada bazı çekinceler belirtmek gerekir ki; eserlerin orijinal Osmanlıcasından günümüz Türkçesine aktarımında çıkan dil ve kavram sorunları bir yana, sözü edilen eserlerin müellifleri bugünkü anlamda profesyonel tarihçiler olmayıp birer devlet memuru, birer bürokrattı. Bu çalışmalarda karşılaştığımız tarih manzarası bir Osmanlı bürokratinin bakış açısını kuvvetle yansıtacaktır. Dolayısıyla sadece konu itibarıyla baktığımızda bu eserler Osmanlı siyasal, kurumsal ve malî tarihi çerçevesini aşmamaktadır. Bunun yanısıra yazarlar, buldukları konum dolayısıyla ister istemez devlet ve İstanbul merkezli bir bakış açısını yansıtacaklardır. Daha önceden modern tarih eserleri okumasızın bu tür yapıtları okuyacak amatör meraklı, Osmanlı tarihi namına son yüzyıldır oluşan eleştirel bilgi birikimiyle değil, geçmiş yüzyılların bakış açısına maruz kalacaktır. Bu nedenlerden dolayı vurgulamak istediğim husus, sözünü ettiğim Türkçeleştirilmiş ve popüler hale getirilmiş yayınların kesinlikle birer başvuru kaynağı olmadıklarıdır. Bu tür eserler ayrıca referans kaynağı da olamazlar, zira profesyonel tarihçi her zaman eseri orijinal halinden, orijinal dilinden incelemeyi tercih eder. Popülerleştirilmiş bu tarz yapıtlar olsa olsa lise seviyesindeki okullarda, belirli yüzyıllardaki devlet ideolojisini ve kültürünü öğrencilere yakından gösterme amaçlı olarak kullanılabilir.

5. Sol Çizgideki Başvuru Eserleri

Osmanlı Türk tarihine ilişkin Sol nitelikli başvuru eserlerinin milliyetçi-muhafazakâr çalışmalardan belirli farkları vardır. Bunlardan belki de başlıcası, Sol eserlerin içeriğinde çoğunlukla karşılaşılan kuramsal çerçevedir

43 Ahmed Râsim, *Osmanlı Tarihi*, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), İstanbul: Meydan Yayıncılık, 1966-1967, VIII c. Ahmed Râsim'in aynı eseri daha sonra Metin Hasırcı tarafından düzenlenerek yeniden yayınlanmıştır: İstanbul: Emir Yayınları, 1999.

44 Naîmâ Mustafa Efendi, *Naîmâ Târîhi*, çev. Zuhuri Danişman, İstanbul: Zuhuri Danişman Yayınevi, 1967-1969, VI c.

ki, bu da genellikle Marksçı kuram olmaktadır. Marksçı düşüncenin bir ürünü olan tarihsel maddecilik, dünyanın birbirinden farklı kültür ve uygarlıklarının tarihini ortak bir kavramsal yaklaşımla, yani ekonomik altyapının tetiklediği sınıf mücadeleleri veya üretim biçimi ile üretim ilişkisi arasında ortaya çıkan çelişkilerin yol açtığı ilerlemeci dönüşümler ve devrimlerle açıklanabileceğini vurgular. Dolayısıyla, hiçbir ülkenin veya toplumun tarihi ne'î şahsına münhasır değildir. Burada biz, milliyetçi-muhafazakâr eserler ile Sol çizgideki çalışmalar arasında mevcut ikinci belirleyici farkı görmekteyiz: Öncekiler Osmanlı Türk tarihini kendine özgü, benzersiz olarak kabul ederken sonrakiler açısından Osmanlı Türk tarihinin diğer toplum tarihlerinden özde nitel bir farklılığı olmamalıdır. Bu noktada, milliyetçi-muhafazakâr tarihçilik ile Sol tarihçilik arasında dikkati çeken üçüncü farka geliyoruz: Bu da Sol tarihçiliğin bir ülkenin tarihini, dünya tarihinin bir parçası olarak görme, onu dünya tarihinden ayırmama eğilimidir. Milliyetçi-muhafazakâr tarihçilik ise üzerinde yoğunlaştığı "millet" in veya devletin dışındaki ülkeleri veya uygarlıkları ancak marjinal bir düzeyde, ikinci derecede önemli olarak kabul etmektedirler. Belirttiğimiz bu hususlardan sonra karşımıza çıkan diğer farklılıklar, tarihin konusu ile ilgilidir. Öncelikle, milliyetçi-muhafazakâr başvuru eserlerinin aksine olarak devlet-hanedan-otorite merkezli tarihçilik yerine, toplum odaklı tarihçilik ön plana çıkmaktadır. Daha somut olarak, "ezilen" toplumsal kesimlerin tarihine ağırlık tanınmaktadır. Bu çerçevede devlet-hanedan-otorite Sol yazarlarca eleştiri konusu olmaktadır.

Milliyetçi-muhafazakâr eserlerle Sol çizgideki yapıtlar arasında belirtilmesi gerekli nihaî bir fark, tarihsel olgulara ilişkin yapılan yorumlarda epistemolojik düzeydeki ayrılıktır. Milliyetçi-muhafazakârlar açısından "ırkın fazileti", "Türklüğün yüceliği", "kahramanlık", "adâlet", "şeref", "cihan hakimiyeti mefkûresi" türünden etkenler tarihsel gelişmeleri ve devletin etkinliklerini açıklayıcı güce sahip görünürken, geleneksel kurumlar ve kategoriler eleştirel bir muhakemeden geçirilmeksizin olduğu gibi kabul görmektedir. Buna karşılık, Solcu tarihçiler akla ve niceliğe vurulabilmesi mümkün somut ve nesnel etkenlere açıklayıcı özellik tanımakta, ve bu meyanda geleneksel kurum ve kategorileri olduğu gibi kabul etmeyip eleştirel bir süzgeçten geçirmektedirler. Ancak öte yandan, sırf Marksçı toplum kuramında sahip olduğu özel önemden ötürü "sınıf", "feodalizm" gibi Batı'da bile oldukça tartışmalı ve daha ziyade belli bir tarihsel coğrafyanın ürünü olan kategorileri evrensel birer mutlak seviyesine çıkarmakta, ve böylelikle olgusal olarak doğrulanmamış "etkenlere" açıklayıcı bir mahiyet bahşetmektedirler.

Sol çizgide Osmanlı Türk tarihine dair eser üretenler ile milliyetçi-muhafazakârlar arasında bütün bu sayılan farklılıkların temelinde yatan bir sebep, 1980'lerin öncesinde Sol yazarların genelde sahip oldukları ekonomist veya toplumbilimci formasyondur. Bu ise tarihe bakışlarında daimî surette bir model arayışına yol açmıştır.

Sonuç olarak, milliyetçi-muhafazakâr ile Sol çizgideki tarih yazımlarında zıt iki kutuba kayma görülmektedir. Milliyetçi-muhafazakârlarda siyasî-askerî tarih konulu olgusal betimleme ağırlık kazanırken, Sol çizgi sahiplerinde Marksçı kuramın farklı varyantlarına dayalı teorik çerçeveler esas alınarak sosyo-ekonomik olgular sözkonusu çerçevelere “uydurulmaktadır”. Her iki yaklaşım da özünde sığ ve kolaycıdır; bu sığlık ve kolaycılık ise, her iki kesimce de tarihin gündelik siyasal ve ideolojik amaçlar uğruna suistimal edilmesine araç olmuştur.

Görünüşe bakılacak olursa, Sol çizgide Osmanlı-Türk tarihine ilgi ve bu konuda başvuru eserlerinin kaleme alınması 27 Mayıs 1960 sonrası koşulların etkisi ile gerçekleşmiştir. 27 Mayıs askerî darbesi Türkiye’de daha önceleri güvenlik güçleri tarafından bastırılan Sol düşüncenin nispeten özgürce ifade edilmesine olanak sağlamıştır. Öte yandan, Soğuk Savaş koşulları ve Türkiye’nin NATO kampındaki konumuna karşın Kıbrıs Meselesi, Johnson Mektubu ve bunlarla bağlantılı olarak Türk-ABD ilişkilerindeki soğuma iklimi Türk kamuoyuna da yansımıştır. Sözkonusu iklim Amerikan karşıtı Solculuğa belirli bir meşruiyet zemini sağlamıştır. Ancak, Sol çizgide Osmanlı-Türk tarihine yönelişin yapısal nedenlerinden biri on yıllık Demokrat Parti iktidarı sırasında iktidar dışı bırakılmış olan Atatürkçü seçkinlerin, gelecek iktidarlarını garantileyecek ve bu meyanda Aydınlanmacı modernleşme perspektiflerini hayata geçirebilecek otoriter bir devlet-toplum düzeni arayışdır. Özellikle *Yön* dergisi etrafında gelişen düşünsel akım ile kendini gösteren bu yönelişte devletçilik-sosyalizm-ilerlemecilik özdeşliğinin altı çizilmiştir. Türk-ABD ilişkilerinin soğuduğu ve Türkiye’nin az gelişmişliğinin mutlak surette Batı sömürüsüne bağlandığı bu dönemde Küba, Vietnam ve Çin gibi bazı Üçüncü Dünya ülkelerindeki sosyalist devrimler ve devletçi kalkınma modelleri ilgi çekmiştir. İşte söz konusu ortamda, içinde Kemalistlerin de bulunduğu Sol aydınlar Osmanlı Devleti’nin bir dünya gücü olduğu çağı ve sonraki yüzyıllarda görülen zayıflığını analiz edip Türkiye’nin modernleşme süreci açısından arzu edilen devletçi-otoriter çizgiyi azçok gerekçelendirmeye çalışılmışlardır.

Sol çizgide Osmanlı-Türk tarihi başvuru eserleri 1960 sonrası dönemde yazılmalarına karşın, sözü geçen yaklaşımın muhtemelen en eski örneği erken Cumhuriyet dönemine, Yusuf Akçura’ya aittir. Daha önce de değin-

miş olduğumuz *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri* çalışması; içerdiği zımnen sınıfsal yaklaşımı, Osmanlı-Avrupa ilişkilerini ekonomik sömürü bağlamında ele alış; Osmanlı tarihini Rönesans, Reformasyon ve Aydınlanmacılık çerçevesinden yorumlamak suretiyle görülen Batı merkezîyetçilik ve Şeriat, fıkıh, medrese türünden geleneksel kurumlara Aydınlanmacı bir gözle eleştirel bakışı gibi özellikleriyle, Sol çizgideki başvuru eserlerinin bir öncüsü sayılmalıdır. Burada dikkati çeken husus, Y. Akçura'nın bir yandan Türkçü yaklaşımıyla milliyetçi-muhafazakâr çizginin resmî altyapısını oluştururken, diğer taraftan Solcu çizginin de altyapısını meydana getirmiş olmasıdır.

1960 sonrasında Sol kesimde başlayan hararetli bir tartışma, Osmanlı toplum yapısının feodalizme mi, yoksa Asya Tipi Üretim Tarzı'na mı (ATÜT) yakın olduğu konusunda yoğunlaşmaktaydı. Böyle bir tartışmanın ortaya çıkış nedenlerinden biri, geleneksel Osmanlı toplum düzeninin hangi tipte olduğunun tayin edilmesiyle birlikte, gelecekteki "devrim stratejisi"nin ve kurulacak devrimci düzenin nasıl tasarımlanacağı meselesiyle ilintiliydi.

*Türkiye'de Çağdaşlaşma*⁴⁵ adlı çalışmasıyla XVIII-XX. yüzyıllar Osmanlı-Türk modernleşmesi konusunda bugün dahi temel bir başvuru kaynağı niteliğinde bir eser yazmış olan Niyazi Berkes, 1960'lı yıllarda *Yön* dergisinde yayınlamış olduğu makalelerinde Türkiye'nin günümüzdeki az gelişmişliği sorunsalına Osmanlı tarihine bakarak yanıt aramıştır. Sözkonusu ara-yışlar kendini *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'da kuvvetle yansıtmaktadır. Berkes'e göre geleneksel Osmanlı toplumunu feodalizm kavramı ile tanzih etmek kesinlikle mümkün değildir. Osmanlı toplumsal yapısı olsa olsa "Doğu sistemi"dir. Zira "Doğu'da feodaller yok"tur, ama tüm mülkün sahibi olan hükümdarın taşra görevlisi konumunda olan sipahiler vardır. Çiftçi, bir tür ırsî nitelikli devlet kiracısıdır. Ortaçağ Avrupa'sından farklı olarak lonca ve esnafın hukukî özerkliği yoktur. Devlet ise sınıfsal bir karakterden ârîdir; devlet adamları sınıfsal çıkarlara göre değil, devletin bekasına yönelik siyasî, askerî, malî tedbirler alırlar. Köyler ve kasabaların birbiriyle ilintisi olmayıp kendi kendilerine yeterdirlere. Belirli bir siyasî, askerî ve malî dengeyi yansıtan bu durum, Batı Avrupa'nın Atlas Okyanusu boyunca ekonomik açılımı yoluyla kapitalist gelişimi başlatması ve doğu-batı ticaretini ele geçirmesi ile birlikte bozulmuştur. Bir taraftan Osmanlı Devleti'nin ticaret yollarını kontrol edememesi, öte yandan da ortaya çıkan para enflasyonu Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapısını altüst etmiştir. Diğer taraftan, Avrupa'nın

45 Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Doğu-Batı Yayınları, 1970?. İngilizce orijinali, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal: McGill, 1964.

Osmanlı'yı sömürme sürecine girmesiyle birlikte taşrada derebeyler ortaya çıkmıştır. Berkes'e göre derebeyler sadece Batı sömürüsü ve emperyalizmine aracı olan parazitlerdir.⁴⁶ Sonuçta, XVII. yüzyılda başlayan Batı sömürüsü ile esnaf ve zanaatçılık sürekli gerilemiş, bozulan ticaret dengesi neticesinde imparatorluk basit bir hammadde ülkesi durumuna düşmüştür. Berkes, Batı Avrupa'daki gelişmeler olmasa Osmanlı toplumunun iç gelişmeler ile birlikte kendiliğinden kapitalist bir çizgiye varmış olabileceğine inanmaz. Zira Doğu sistemi kendi içinde durağandır. Buna karşılık yazarın "çağdaşlaşma" diye adlandırdığı lâikleşme süreci ve toplumun "kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulması" mevcut az gelişmişliğin aşılabilceği biricik yoldur.⁴⁷ Yazara göre geleneksel dinci tutum ve skolastik dünya görüşü Osmanlı Devleti'nin modernleşmesinde engel teşkil etmiştir, ve kalkınmanın biricik yolu Batı'nın akılcılığını kabul edip toplumsal düzenlemelere uygulamaktır. Berkes Tanzimat reformculuğunu ve Abdülhamid devri uygulamalarını, içerdiği ikilikler dolayısıyla yetersiz bulmaktadır. *Türkiye'de Çağdaşlaşma* eseri, Osmanlı-Türk toplumunun son iki yüz yıllık modernleşme sürecini XVIII. yüzyıl Aydınlanmacılık ideolojisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu çerçevede yazar Osmanlı kurumlarını veya kişilerini kendi tarihsel ve kültürel koşulları içinde değerlendirmeyip, Aydınlanmacı akıl merceğinden yargılamıştır. Eserde bir anlamda zımnî bir düalist yaklaşım hissedilmektedir: Bir yanda akılcı, ilerlemeci, devletin güç kazanması ve toplumun kalkınması için uğraşan okumuş aydın seçkinler ve öte yanda ise gelenekçi, değişime kapalı, devletin güçlenmesine ve toplumun kalkınmasına bigâne cahil gerici kitleler.

Türkiye'nin günümüzdeki az gelişmişliği bağlamında Osmanlı tarihi ile ilgilenen diğcr bir yazar Sencer Divitçioğlu'dur. 1967'de basılan *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*'nda⁴⁸ Divitçioğlu, Osmanlı toplumundaki belirleyici mülkiyetin mirî toprak rejimi olduğunu vurgulamakta, dolayısıyla Osmanlı iktisadî düzenine feodalizm denemeyeceğini belirtmektedir. Bir yandan tarımla zanaatçılığın birliği, öte yandan mirî toprak rejimi dolayısıyla Osmanlı ekonomisi kapalı niteliklidir, mal üretimine elverişli değildir. Bundan ötürü devlet, savaşlarla ülke dışı artık ürün elde etmeye çalışır. Divitçioğlu'na göre Osmanlı sosyo-ekonomik yapısı ancak ATÜT kavramı ile izah edilebilir. Kısaca ATÜT, Batı Avrupa feodalizminin geçerli olmadığı dünyanın diğcr taraflarında, iç dinamizmiyle kendiliğinden kapitalist üre-

46 Niyazi Berkes, "Az gelişmişliğin tarihsel nedenleri VIII", *Yön*, 18 Kasım 1966, sy. 190.

47 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, s. 15-21.

48 Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1967.

tim aşamasına geçememiş durağan toplumların (az gelişmişliğin) bir ön aşamasıdır.⁴⁹ ATÜT'e sahip bir düzen, Batı emperyalizminin sömürü sisteminin bir parçası haline gelmesiyle, tarihsel olarak şu yapılara dönüşebilir: 1) Devletçilik şeklindeki devlet kapitalizmi (ki bu 1960'lar Türkiye Cumhuriyeti için geçerlidir); 2) Oligarşik nitelikli "Kerim Devlet" yapısı, ki burada ekonomik kaynakların dağılımı diktatörün tercihlerine göre olacaktır; 3) Halk sosyalizmi, ki bu durumda geçmişten gelen ATÜT yapısı ile birlikte kamu mülkiyeti geleneği toplumun genel refahı ve ekonomik değerlerin hakça bölüşümü doğrultusunda işlevselleştirilecektir.⁵⁰

Sol çizgideki üçüncü yazarımız olan Doğan Avcioğlu, Osmanlı toplum düzenini ATÜT olarak nitelendirmeye karşı çıkmıştır. *Türkiye'nin Düzeni*⁵¹ adlı eserinde Avcioğlu, genel olarak binlerce yıllık durağanlık koşullarını, feodal olmayan ve kapitalizme geçemeyen Batı Avrupa-dışı toplumları esas alan ATÜT'ün Osmanlı toplumu için uygun olmadığını belirtmiş, XVI. yüzyıl başlarına değin en ileri bir uygarlık düzeyinde bulunan Türk toplumunun gelişim sürecini sözkonusu kavramın açıklayamayacağını vurgulamıştır. Avcioğlu'na göre XV. ve XVI. yüzyıllardaki Osmanlı toplumsal düzeni Avrupa'dakinden çok da fazla farklı değildi. Her ikisinde de tarımsal üretim pazar için değil, hane tüketimi içindi. Köylünün toprağa bağlılığı itibariyle Anadolu köylüsü ile Avrupa serfi arasında fazlaca bir farklılık yoktu. Tarımsal ürünün bir bölümünün Avrupa'da senyör, Osmanlı'da sipahi tarafından alınması üretimin niteliğinde bir farklılığa yol açmıyordu. Çiftçinin toprak üzerindeki tasarrufu özel mülkiyet koşullarına oldukça yakındı. Doğu-batı ticaret yolları üzerinde bulunan Osmanlı kentleri canlı birer ticaret merkezi olup buralarda etkin tüccar zümreleri bulunuyordu. Bu bakımlardan geleneksel Osmanlı düzeni, kent-köy ilişkisi olmayan, durağan ve otarşik ATÜT'ten oldukça farklıydı. Avcioğlu'na göre, devletle ilişkilerinde bir memur gibi olan sipahi, reaya ile olan ilişkisinde Avrupa senyörüne benziyordu. Yazarın vurguladığı üzere kapitalizm öncesi Osmanlı düzeninde, kapitalizme geçişi sağlayan ön koşullar (özel mülkiyet, sermaye birikimi, emeğin özgürleşmesi) yavaş yavaş şekillenmekteydi. Ne var ki dış etkenler dolayısıyla kapitalizmin gelişmesinde öncülük Batı Avrupa'ya geçmiş, ve Osmanlı İmparatorluğu bu olanağı yitirmiştir. Burada belirtilmesi gereken husus şudur ki Avcioğlu ısrarla geleneksel Osmanlı düzenine ne ATÜT, ne de feodalizm kavramlarını atfetmiş, buna karşılık "prekapitalist düzen" ifadesini kullanmayı tercih etmiştir.

49 Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*.

50 Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler*, İstanbul: Elif Yayınları, 1965.

51 Doğan Avcioğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968, II c.

Avcioğlu'nun diğer bir eseri *Türklerin Tarihi*'dir.⁵² Burada Avcioğlu doğrudan güncel siyasal kaygılardan nispeten uzak bir biçimde, Hunlardan başlamak üzere Orta Asya imparatorluklarını ve uygarlıklarını inceler ve Osmanlı kuruluş yüzyıllarına değin gelir. Sol çizgideki yazarlar içinde bütüncül bir Türk tarihini ilk kez Avcioğlu'nun hazırladığı söylenebilir. Yazar eski Türk tarihine Marksçı yöntemle yaklaşırken biçimcilikten uzak olarak özgün yorumlar getirmektedir. Şimdiye değin milliyetçi-muhafazakâr kesimin adeta tekelinde bulunan Orta Asya tarihi böylelikle ilk kez bir Solcu entelektüel tarafından kaleme alınmıştır, üstelik de neredeyse bir başvuru eseri formatındadır. Sonuç olarak, Orta Asya tarihi sadece hamaset malzemesi olmaktan kurtulmuş ve bir toplumsal tarih öznesine dönüşmüştür. Çalışmada dikkate değer diğer bir önemli husus, milliyetçi-muhafazakâr başvuru eserlerinde daimî surette vurgulanan Türk kavimlerinin Orta Asya devirlerinden beri bir "millet" oldukları iddiasının ne derece olgusal gerçeklerden uzak olduğudur. Burada yazarımız gerek geçmişte, gerekse Ekim 1917 Devrimi öncesinde farklı Türk halklarının birbiriyle olan rekabetleri ve sahip oldukları farklı tarihsel bilinçleri sarih bir biçimde göstermektedir. Yukarıda sözü edilen olumlu noktalar bir tarafa, Avcioğlu'nun bu eserinin akademik anlamda bir başvuru eseri olmasını önleyen husus, ciltlerde düzgün bir bibliyografyanın yokluğudur. Bu bakımdan çalışma daha ziyade üniversitede ders verilmek üzere hazırlanmış olan araştırma notlarına benzemektedir.

ATÜT konusuyla ilgilenen diğer bir yazar Muzaffer Sencer'dir. *Osmanlı Toplum Yapısı*⁵³ adlı çalışmasında yazar, Marksçı kategorileri oldukça mekanik diyebileceğimiz bir şekilcilikle kullanarak Osmanlı toplumunu ATÜT kategorisine sokmaktadır. Sencer, kuramsal tutarlılık uğruna tarihsel açıklamalara ve etkenlere itibar etmemektedir. Ona göre, özünde evrime, gelişime karşı oldukça dirençli olan Osmanlı toplumu ancak XVI. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Batı Avrupa kapitalizminin etkisiyle mutlak donukluğunu yitirerek yapısal dönüşümler geçirmeye başlayacak, bu ise Batı sömürüsünü hızlandıracaktır. Sencer'in vurguladığı önemli bir husus, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren güçlenen toprak özel mülkiyetinin ortaya çıkardığı çiftliklerdeki kapitalistleşme eğilimidir. Bu bakımdan Sencer, Berkes'in derebeylerine ilişkin kullandığı "parazit" nitelendirmesine katılmamaktadır.

ATÜT-feodalizm tartışmasının Mehmet Ali Kılıçbay tarafından büyük ölçüde noktalandığı söylenebilir. Kılıçbay *Feodalite ve Klasik Dönem Os-*

52 Doğan Avcioğlu, *Türklerin Tarihi*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1978-1982, V c.

53 Muzaffer Sencer, *Osmanlı Toplum Yapısı: Devrim Stratejisi Açısından*, İstanbul: Ant Yayınları, 1969.

*manlı Üretim Tarzı*⁵⁴ adlı eserinde öncelikle Avrupa feodalizmini kapsamlı olarak ortaya koymuş, sonra XIII-XV.yüzyıllar Osmanlı ekonomik yapısını irdelemiştir. Yazara göre ATÜT'ü bir model olarak ele almak, içerdiği belirsizlikler ve aşırı genelliği (Batı Avrupa dışındaki tüm dünya) dolayısıyla anlamlı değildir. Dolayısıyla önce tarihsel olgulara bakılmalı, kavramsal sonuçlara da olgulardan yola çıkılarak varılmalıdır. Sözkonusu yaklaşımla Kılıçbay'ın vardığı netice, Osmanlı ekonomik düzeninin Batı Avrupa tipi bir feodalizm olmadığı, ancak üretim ilişkileri ve mülkiyet yapıları itibariyle "Osmanlı Üretim Tarzı"nın feodalizme doğru güçlü eğilimler barındırdığı noktasındadır.

12 Eylül 1980 Askerî Darbesinden Solcu kesim ağır darbe yemiştir. Öyle ki, sadece siyasal etkinliğine son verilmemiş, ama aynı zamanda düşünsel faaliyetleri de kesintiye uğramıştır. Buna bir de Doğu Bloku ve Sovyetler Birliği'nin beklenmedik dağılması eklenmiştir. Bundan sonra Sol kesimin kalıntıları yeni gelişen neo-liberal ve nihayet postmodern maddî koşullara ayak uyduramamış ve entelektüel anlamda kendini yenileyememiştir. Bu durum kendini Sol tarih yazımındaki üretkenlik ve yaratıcılık eksikliğinde de göstermiştir.

6. İslamî Kesimde Başvuru Eserleri

1925'de Takrir-i Sükûn kararıyla yasaklanan İslâmcılık hareketi ancak 1945 sonrasında ortaya çıkan kısmî liberalleşme süreci ile birlikte belirmeğe başlasa dahi tarih başvuru eserleri bağlamında 1960'lar ve 70'lerde yayınlar görülmeye başlanmış ve esas olarak 1980'li yıllarda yayın patlaması olmuştur. Yukarıda değinmiş olduğumuz milliyetçi-muhafazakârlar ve Sol çizgide olanlara benzer bir biçimde İslâmcılar da sahip oldukları toplumsal ve siyasal iddialarıyla beraber daha ziyade ideolojik amaçlarla Osmanlı-Türk tarihine el atmış ve başvuru kaynakları üretmişlerdir. Bu süreç 1998 yılına değin devam etmiş ve sonra ivmesini kaybetmiştir.

1960'lı ve 70'li yıllarda eserlerini yayınlayan Sâmîha Ayverdi'yi sadece bir tarih yazarı olarak nitelemek yazara haksızlık olacaktır –eserlerindeki güçlü edebî kaygı ve üsluptan ötürü kendisine daha çok bir "tarih sanatçısı" demek daha uygun olabilir. *Boğaziçi'nde Tarih*⁵⁵ adlı çalışmasında ilk dikkati çeken husus, güçlü bir estetik tarz ve bu tarzla içiçe halde bir geç-

54 Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara: Gazi Üniversitesi, 1982.

55 Sâmîha Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih*, 2. baskı, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti ve İstanbul Enstitüsü Neşriyatı, 1968.

miş esintisi veya esinidir. Bu esintiyle birlikte karşımıza bir tür İslâm-Osmanlı romantizmi çıkmaktadır. Romantizm, bir eserde duygu, coşku ve sembole aşırı yer veriş ise Ayverdi'yi bir romantik olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır. Yazar açısından Osmanlı tarihi bir anlamda İslâmî maneviyatın dünya çapındaki bir tecellisi gibi görünmektedir. Sözkonusu bağlamda Fatih Sultan Mehmet, Konstantinopolis'i fethetmesiyle birlikte şehre “yeni bir ruh, yeni bir terkip, yeni bir imân” getirmiştir. Bu anlamda “Fatih (...) zaman içinde ve tarih sahnesinde isimleri ebedileşmiş ululardan, insanlık âleminin ölmezlerindendir”.⁵⁶ Ayverdi'nin eserlerinde Fatih Sultan Mehmet merkezî bir konum işgal etmektedir. Fatih, çağının diğer cihangir ve hükümdarlarından farklı olarak şefkat ve adâlet, prensiplilik ve hukuk ideallerini gözeten birisidir. Buna karşılık Ayverdi, Cengiz Han'ı ve Timur'u kanlı, zâlim birer istilâcı olarak nitelendirmektedir.⁵⁷ Ayverdi, benzer biçimde Fatih'in çağdaşı olan Avrupa hükümdarlarını birer kan dökücü, sadist barbarlar olarak sunmaktadır. Burada yazar Avrupalı tarihçilerin İstanbul'un fethine ilişkin, şehrin ilk günler yağma edildiği, insanların öldürüldüğü türünden Osmanlıları kötileyici iddialarına değinerek, bunların doğru olmadığını vurgulamaktadır. Zira Müslüman Türkler, gayrimüslim unsurlara yönelik olarak her zaman şefkat, merhamet ve hoşgörü göstermişlerdir. “Çünkü İslâmın vicdanlara tanıdığı hürriyet ve müsavat, dinin zuhûriyle başlamış ve tevhidin ayak bastığı her yerde cârî olmuştu.”⁵⁸ Öte yandan Avrupâ'da böylesine bir hoşgörülü yaklaşımın mevcut olmadığını belirten Ayverdi, genelde yabancı tarihçilerin Türklere hıncı olduğunu ve dolayısıyla da bunların Osmanlıları kötülemek garazıyla Türkleri medeniyet kurucusu görmekten ziyade göçebe çoban, kanlı istilâcı olarak kabul ettiklerinin altını çizmektedir. Bu çerçevede de Osmanlı medeniyetinin orijinal olmadığı, daha ziyade Bizans'ın kuvvetli kurumsal tesiriyle husûle geldiği iddialarının tarihin saptırılması olduğunu iddia etmektedir.⁵⁹ *Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fatih*⁶⁰ ve *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*⁶¹ adlı eserlerinde de benzeri temalar karşımıza çıkmaktadır. Genelde Ayverdi'nin, Osmanlı kurumlarını –saltanat, vakıf müesseseleri, idarî yapı, esnaf gibi idealize etme eğilimini görmekteyiz. Öte yandan benzeri sağ ve İslâmî çizgideki yazarlardan farklı olarak Ayverdi'de Hıristiyanlığı ve Osmanlı öncesindeki Bizans'ı kötüleme veya “öteki” olarak sunma çabası dikkati çekme-

56 Ayverdi, s. 7.

57 Ayverdi, s. 14.

58 Ayverdi, s. 15-16.

59 Ayverdi, s. 16, 18.

60 *Edebî ve Manevî Dünyası İçinde Fatih*, İstanbul: İstanbul Fetih Derneği, 1953.

61 *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, İstanbul: Damla Yayınevi, 1975.

mektedir. Tam tersine, Osmanlı öncesi Bizans'a ve Hıristiyanlığa düşmanca olmayan, adeta merhametli ve acıma dolu bir bakış görülmektedir. "Zavallı köhne imparatorluk her ne kadar ecel gününü uzatmak çarelerine başvursa da, artık salib ehli olarak uykuya varıp tevhid ehli olarak uyanacağı gün uzak sayılmazdı."⁶² Sonuç olarak, Ayverdi İslâmî bir romantizm, estetik yaklaşım ve nostaljik duygularla Osmanlı tarihini ele almıştır. Eserlerindeki bibliyografyalar okuyucu açısından yararlıdır. Ancak yazarın nede İnalçık veya Babinger gibi akademik yazarları görmezlikten gelişti dikkat çekmektedir. Ayverdi eserlerini katı bir ideolojik-siyasî amaçla yazmadığından ötürü İslâmî yorumlarında bir ılımlılık hissediliyor. Öte yandan, özellikle Osmanlı klasik dönemini idealize edişi çalışmalarını akademik anlamda güvenilir kılmamaktadır.

İslâmî çizgideki tarih yazarları arasında siyasî olarak en angaje olanlardan birisi Sadık Albayrak'tır. Yakın dönem Osmanlı-Türk tarihi çalışmalarında İslâmî kesim içinden yayınlanan eserler arasında *Türkiye'de Din Kavgası* bir "klasik" sayılabilir.⁶³ Konusu Osmanlı İmparatorluğu'nun reform çağı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk devrelerinde lâikleşme süreci olan bu çalışma, Niyazi Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'sının bir tür antitezidir. Nasıl ki Berkes açısından akılcılık kalkınmanın ana direği ise, Albayrak açısından da dinsel kuralların tam anlamıyla toplum bazında uygulanması kalkınma ve refahı beraberinde getirir. Albayrak'a göre son yüzyıllarda dinsel kurumlarda duraklama olmuş ve dinin toplum içindeki etkisi zayıflamıştır. Bunu izleyen krizler ve gerilemenin etkeni olarak da, daimî surette İslâmiyet gösterilmiş, din adeta mahkum edilmek istenmiştir. Oysa kalkınma ancak bütünsel olarak gerçekleşebilir, bu da sosyo-ekonomik gelişmelerin ancak o ülkenin "temelinde yatan maddî ve mânevî güçlere dayanması" ile hasıl olmaktadır. Maneviyatı olmayan kalkınma tek yönlü kalmaya mahkumdur. Albayrak'a göre Türkiye'de İslâm dini, toplumu birleştirecek ve "devletin hükümlerini ebedileştirecek" tek etkidir.⁶⁴ Aktardığımız bu bakış açısıyla yazarımız Osmanlı reform çabalarını, imparatorluğun çöküşünü daha da hızlandıran gelişmeler, üstelik de imparatorluğu yabancılara ve yerli gayrimüslimlere peşkeş çeken uygulamalar olarak kabul etmektedir. Örneğin Gülhane Hatt-ı Hümayûnu, Türkün ve İslâmın ruhunu öldüren Batı taklitçiliğinin bir başlangıcı olarak görülmektedir. Tanzimat Fermanı ile birlikte Hıristiyanlar ve Yahudiler devlet içinde devlet olma yoluna girmişlerdir. Aynı şekilde 1856 Islahat Fermanı, gayrimüslimler için

⁶² Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih*, s. 6.

⁶³ Sadık Albayrak, *Türkiye'de Din Kavgası*, İstanbul: İleri Sanat Matbaası, 1973.

⁶⁴ Albayrak, s. 7-9.

özgürlük, Türk-İslam hayatı ve kültürü açısından ise dejenerasyonun zirveye çıkması anlamına gelmektedir.⁶⁵ Eserde ırkçılık da görülmektedir: “Küçük bir aşiretten üç kıtaya yayılan muhteşem bir imparatorluk kuran bir millet ne yazık ki kendisine din ve ırk bakımından tamamen yabancı Avrupalılardan tavsiyede bulunulacak kadar zelil ve hakîr bir duruma düşürülmüştür. Devşirmeler köşe başlarını tutmuşlar, İspanya’dan kovulan Yahudiler üreyecek ortamı bulmuş, memleketin öz evlatlarını saf dışı ederek imparatorluğun başına belâ olmaya başlamışlardı.”⁶⁶ Albayrak açısından II. Abdülhamid bir tür “ulu hakan”dır. Padişahın 1878’de Meclis-i Mebusan’ı tatil etmesi isabetli bir tutumdur, zira meclisin önemli bir kısmı Müslüman değildi ve Müslüman olanların da bir kısmı Arnavut, Arap ve Dürzî idi. II. Abdülhamid’e karşı cephe alan Namık Kemal, Ziya Paşa, Midhat Paşa gibileri ise dış destekli şahıslar olup emperyalistlerin arzularına uygun biçimde imparatorluğu içeriden yıkmak için çalıştılar, “kozmpolit ve dönme zihniyetiyle din ve milliyet düşmanlarına açık ve gizli olarak hizmet ettiler”.⁶⁷ Eserin tümüne bakıldığında karşımıza, Berkes’in çalışmasına benzer biçimde, bir “alternatif” düalist tarih felsefesi çıkmaktadır. Bir taraftan doğruluğu, iyiliği, maneviyatı ve millî bütünlüğü temsil eden Müslümanlar ve öte tarafta ise iki yüzlülüğü, kötülüğü, maddiyatı ve dağılmayı temsil eden dinden kopmuş kozmpolit Batıcılar vardır. Albayrak’ın çalışması kısmen arşiv belgelerine dayanmaktadır.

Türkiye’de Din Kavgası’nın kapsadığı devre XIX. ve XX. yüzyıl Osmanlı-Türk tarihi olup ağırlıklı konusu olan laikleşme meselesi, dinsel bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Albayrak’ın bu yaklaşımının 1300-1922 devresini kapsayan tüm Osmanlı tarihine uyarlanmasını Ziya Nur Aksun’un yaptığını söyleyebiliriz. Aksun altı ciltlik *Osmanlı Tarihi* adlı eseriyle⁶⁸ bir tür “İslâmîci Yılmaz Öztuna” konumundadır. Eserin ilk iki cildi, 1300-1789 öncesini kapsayıp geriye kalan dört cildi 1789-1922 devresine aittir. Çalışma saltanat esasına göre düzenlenmiştir. Kapsamı ve iç düzeni itibarıyla Yılmaz Öztuna veya Zuhuri Danişman’ı andırmakla beraber, başka benzerlikler yoktur. Akademik format açısından da Sadık Albayrak’ın çalışmalarıyla bir benzerliği yoktur. Zira eserde herhangi bir bibliyografya dökümü mevcut değildir. Aynı şekilde dipnota rastlamak da olanaksızdır. Yazar metnin içinde bazen kaynak ismi zikretse dahi herhangi bir sayfa numarası ibraz et-

65 Albayrak, s. 18-20.

66 Albayrak, s. 21.

67 Albayrak, s. 21-22.

68 Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi, Osmanlı Devleti’nin Tahlilli, Tenkidli Siyasî Tarihi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1994, VI c.

memektedir. Sözü ettiğim bu akademik ve biçimsel eksikliklerinin yanı sıra, Aksun işlediği konuya dair pek bir sorgulama ve eleştirel tefekkürde bulunmaksızın son derece yüzeysel, adeta menkıbevî bir tarih yazmıştır. Bu tarihin ana eksenleri İslâm ve devlet otoritesi olup anlatımda keyfi nitelikli olgusal eksikliklere de rastlamak mümkündür. Padişahlar, kim olurlarsa olsunlar ve ne işlemişlerse işlesinler, her zaman haklı çıkarılmaya çalışılmaktadır. Modernleşme hadisesi özünde olumsuz bir süreç olarak kabul edilmekte, Sadık Albayrak'inkini andıran bir tutumla Tanzimat reformları mahkum edilmektedir. Görüşlerindeki İslâmcı öğelere rağmen, sırf devlet otoritesine muhalefet etmelerinden ötürü Namık Kemal ve diğer Yeni Osmanlılar da düşman kategorisine sokulmaktadır. Yine Albayrak'a paralel bir biçimde, 31 Mart Olayı özünde haklı bir hareket olarak savunulmaktadır. Genel olarak değerlendirilecek olursa, şayet Aksun Osmanlı tarihine ilişkin savunduğu bakış açısını sağlam bir bibliyografya ve güvenilir kaynak atıflarıyla desteklemiş, olgusal bazda keyfi görmezden gelmelerde veya sansürlemelerde de bulunmamış olsaydı ve Osmanlı tarihine bir kudsiyet atfederek her türlü eleştirel yaklaşımı reddetme tutumunda olmasaydı, hazırladığı eserin İslâmî kesimde yayınlanmış dikkate değer bir çalışma olduğu söylenebilecekti. Ne var ki, bir bütün olarak Aksun'un başvuru eseri görünümündeki çalışmasının, mevcut yayınlanmış haliyle, amatör veya profesyonel okuyucu açısından pek bir değeri yoktur ve bilgi bazındaki saptırmalardan ötürü, okunmasını tavsiye etmek pek mümkün değildir.

Son yıllarda İslâmcı çizgiye dahil edilmesi mümkün eserler arasında belki de en dikkat çekici ve çarpıcı başvuru eser olarak, Ahmed Akgündüz ve Said Öztürk'e ait *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*'dan bahsedilebilir.⁶⁹ Eserin yapısı tipik bir başvuru eseri niteliğinde değildir; burada Osmanlı tarihi belirli safhaları, olayları ve kurumları ile anlatılmak yerine Akgündüz ve Öztürk'ün belirlemiş oldukları, kendi ifadelerine nazaran tarihçi olmayanlar tarafından sıkça dile getirilen çok sayıda popüler nitelikli sorulardan seçilmiş üç yüz soru ve bunlara verilen cevaplar yer almaktadır. Sorular ve cevaplar dört bölüm halinde düzenlenmiştir. Birinci Bölümde siyasî tarih ve buna ilâveten padişahların eylemleri ve kişiliklerine dair sorular, saltanat dönemlerine göre ayrılmak suretiyle kronolojik bir düzen halinde sunulmuştur. İkinci Bölümde sosyal hayat ve hareme ilişkin sorular ve cevaplar yer almaktadır. Üçüncü Bölüm hukuk sistemi ve devlet teşkilâtına dair soru ve cevaplara hasredilmiştir. Dördüncü Bölümde ise maliye ve ekonomik hayata dair soru ve cevaplar bulunmaktadır. Yazarların iddiasına göre

69 Prof. Dr. Ahmet Akgündüz ve Doç. Dr. Said Öztürk, *700. Yılında Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 1999.

Osmanlı tarihi genellikle ya pek bilinmemekte, ya da yanlış bilinmektedir. Eserin amacı, halka Osmanlı tarihini tanıtmak ve yanlış bilinen Osmanlı tarihini “tashih etmek”tir.⁷⁰ Zira yazarlara göre Osmanlı tarihi haksız yere eleştirilmektedir. Kendi ifadelerince, “tabiatı bozuk olanlar” eleştirici olur.⁷¹ İddialarına göre Osmanlı Devleti’ni eleştirmek suretiyle Osmanlılara üç kol halinde saldıran “belli mihraklar ve karanlık güçler” mevcuttur: Birinci kol, “İslam’a düşmanlıklarını açıktan ortaya koyamayan ve bunu Osmanlı düşmanlığı adı altında yürüten din ve tarih düşmanları”dır. İkinci kol, İran propagandasına kanan bazı saf Müslümanlardır. Üçüncü kol ise “Osmanlı Devleti’ni Türk düşmanı gibi göstermeye çalışan belli bir ekip”tir. Bu sonuncusunda Akgündüz-Öztürk, İ. H. Danişmend gibi Türkçüleri ve Devşirme kökenlilere saldıranları kastediyor.⁷² Bu ifadelerden anlıyoruz ki, Akgündüz-Öztürk’ün kudsiyet atfettikleri Osmanlı tarihine ilişkin yapılacak eleştirilere en ufak bir tahammülleri yoktur ve herhangi bir bağımsız bakışı ya tabiat bozukluğu, ya da din-vatan-millet düşmanlığı ile eşanlamlı olarak görmektedirler. Dolayısıyla, artan bağımsız akademik çalışmalar eserin yazarlarını öylesine ürkütmüş olmalı ki, adeta panik halinde belirli “hassas” meseleleri içeren sorular üzerinde yoğunlaşan bir eser kaleme almışlardır. Sorular arasında Osmanlı üzerindeki Bizans etkisi, Osmanlı Devleti’nde kardeş katli meselesi, devşirme uygulamasının mahiyeti, Osmanlı Devleti ve Bektaşilik meselesi, saraydaki İç Oğlanlığı müessesesi, bazı padişahların “gay”liği ve alkole düşkünlükleri türünden Osmanlılığı “küçük düşürme” potansiyeline sahip konuların çokluğu, çalışmadaki savunmacı ruh halini göstermektedir. Ayrıca eserde Osmanlı tarihinin bazı “iyiler”inin ve “kötüler”inin baştan net bir biçimde tasrih edilmesi de yazarların ideolojik angajmanını ortaya koymaktadır. Buna göre Torlak Kemal ve Midhat Paşa gibiler bir tarafta kötü, Molla Fenârî ve Ahmed Cevdet Paşa öbür tarafta iyi ve I. Murad, II. Murad, Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, II. Abdülhamid ise “Velîullah” mertebesindedirler.⁷³ Çalışmadaki “tarih felsefesi” ise şu teleolojik/ereksel yorumla anlaşılmaktadır: “600 sene boyunca hasenâtının seyyiâtına ağır bastığı içindir ki, kader-i İlâhî bu uzun süre içinde İslâm’ın bayrakdarlığı ünvanını onlara ihsân etmiştir.”⁷⁴

Yukarıda gösterildiği üzere, çalışma açık bir Osmanlı tarihinin kudsiyetinin savunusu üzerine kurulu, ve bu tür bir yaklaşım dolayısıyla da eser-

70 Akgündüz ve Öztürk, s. 4-5.

71 Akgündüz ve Öztürk, s. 5.

72 Akgündüz ve Öztürk, s. 5.

73 Akgündüz ve Öztürk, s. 6.

74 Akgündüz ve Öztürk, s. 6.

den akademik bir nesnellik gayreti beklenmemelidir. İlginçtir ki, açıkça ifade edilen bu partizanlığa karşın ve seçilen sorulardaki apolojetik niteliğe rağmen, sorulara verilen yanıtlar beklenildiği kadar kesin ve tek taraflı değildir. Şeyh Bedreddin meselesi (29. soru), Molla Lutfi'nin idamı hadisesi (71. soru), Yavuz Sultan Selim'in Alevi kıyımı (73. soru) veya Takiyüddin'in rasathanesinin yıktırılması (95. soru) gibi mevzulara Akgündüz'ün verdiği yanıtlar kolaycılığa kaçmamakta, yazar genelde din ve otorite taraftarı kişisel görüşünü empoze etse bile muhalif görüşleri ve tartışmalı konuları okuyucuya sunmaktan çekinmemektedir. Ne var ki, eserde belirli kırmızı çizgiler mevcut ki, yazar bu çizgilerin ötesinde katılığını korumaktadır. Padişahların kişisel hayatları buna bir örnektir. 115. soruda Sultan İbrahim'in dengelessiz davranışlarda bulunduğunu kabul etmek zorunda kalsa da örneğin IV. Murad'ın oğlancılığı (yazarların deyimiyle "gay"lığı) veya alkolizmi cefkel kalem reddedilmektedir. Saraydaki İç Oğlanlığı kurumunun eşcinsel uygulamaları en ufak bir alakasının olmadığını uzun uzun savunmaktadır. Yazarların Osmanlı tarihinin kudsiyetini savunma gayreti bir tarafa, soruların birçoğunda farklı görüşlerin de sunulması dolayısıyla eser –Ziya Nur Aksun'un çalışmasının aksine– bilinçli okuyucu tarafından kullanılabilir niteliktedir. Ayrıca, her bir soruya verilen cevabın bitiminde yazarlar kullandıkları kaynakları zikretmişler ve eserin sonunda ayrıntılı bir bibliyografya da vermişlerdir.

7. Marjinal Bir Sima: Reşad Ekrem Koçu

Popüler tarih eserleri yazmış, bunları roman formatına sokmuş olan Reşad Ekrem Koçu'nun kitapları birer başvuru eseri olarak kabul edilmeli midir? Görünüşe bakılacak olursa popüler tüketim için hazırlanmış, içinde oldukça çarpıcı ve sansasyonel bilgiler içeren, birer tarih romanı hüviyetine sahip bu kitapların akademik anlamda Osmanlı tarih bilgisinin aktarımındaki yeri nedir? Yazarın kişiliği bilinmese ve metine yedirilmiş kaynak bilgileri olmasaydı R. E. Koçu belki de Feridun Fazıl Tülbentçi, Vasfi Mahir Kocatürk, Niyazi Ahmet Banoğlu, Abdullah Ziya Kozanoğlu, Enver Behnan Şapolyo, Kerim Korcan türünden bir yazar gibi görülebilirdi. Ne var ki, Koçu'nun akademik tarih öğrenimi görmüş ve Ahmed Refik'in (Altnay) Dârülfünun'daki asistanı olarak 1933 Üniversite Reformunda tasfiye olmuş bir akademisyen namzedi olduğu bilinmektedir. Yukarıda da değinmiş olduğumuz A. Refik, ilk kez Osmanlı tarihçiliğinin sadece siyasî ve askerî olayların aktarımı demek olmadığını, toplumsal tarih sahasının varlığını göstermiştir. Bu anlamda Koçu yazdığı eserlerle A. Refik'in sadık bir öğrencisi

olduğunu ispatlamış ve onun yolunda devam etmiştir. Koçu'nun kitapları romanlaştırılmış ve popülerize edilmiş Osmanlı toplumsal tarihi eseridir. Ele aldığı konular akademik tarihçiliğin yakın zamanlara değin kale almadığı, imparatorluğun ve özellikle de İstanbul'un marjinal kesimleridir ki, bunlara kadınlar, fahişeler, eşcinseller, eşkıya, forsalar, dilenciler, esnaf ve baldırı çıplak isyancılar da dahildir. Yazarın orijinal kaynaklar kullandığı aşikâr olmakla beraber, eserlerinde herhangi bir bibliyografyanın bulunmaması yapıtlarının birer başvuru eseri olarak nitelendirilmesini önlemektedir. Diğer taraftan kitaplarının toplumsal tarih bakımından kıymet taşıyan içeriği, sözkonusu eserlerin göz ardı edilmesini de mümkün kılmaktadır. Belki burada söylenebilecek şey, Koçu'nun çalışmalarının Osmanlı toplumsal tarihi ve özellikle marjinallerin tarihi açısından birer öncü, birer yol gösterici nitelik taşıdıklarıdır. Akademik anlamda başvuru eseri olarak kullanılamasa bile, Koçu'nun yapıtlarının amatör okuyuculara Osmanlı tarihinin insanî yönünü, akademisyenlere de Osmanlı toplum tarihinin karmaşık boyutlarını sunması bakımından değerli olduğunu ve Osmanlı tarihine hizmet ettiğini vurgulayabiliriz.

8. Akademik Nitelikli Başvuru Eserleri (1980 sonrası)

Şu ana değin ele aldığımız başvuru eserlerinde, iki başat özellik dikkat çekmektedir: Birincisi, yazarların çoğunluğu akademik anlamda tarihçi değillerdir. Çoğu ya gazeteci, ya hukukçu veya siyaset bilimcisi, bazıları iktisatçı veya toplumbilimcidir. İçlerinde akademik anlamda tarihçi olanı küçük bir azınlıktır. İkincisi, eserler daha ziyade siyasî ve ideolojik kaygılarla yazılmıştır. Özellikle 27 Mayıs 1960 sonrasında canlanan siyasal tartışma ortamında gerek milliyetçi-muhafazakâr kesim, gerekse Sol kesim Osmanlı tarihine artan ölçüde ilgi göstermiş, ancak bu ilgi ideolojik etkenlerle belirlenmiştir. 1970'lerden itibaren İslâmî kesimden yazarlar dikkati çekmiştir. 12 Eylül 1980 sonrasında Sol kesimde eser yazımı azalmış, milliyetçi-muhafazakârlar ve İslâmî kesimde ise başvuru eserlerinin yayımı 1990'lara değin sürmüştür. Sol kesim açısından bir yandan 12 Eylül Darbesinin özellikle bu kesimi hedef alması, öte yandan ise 1989 sonrasında Doğu Bloku'nun çöküşü Sol siyasal ideallerin yıkımı anlamına gelmiştir. Milliyetçi-muhafazakâr kesim ise 12 Eylül sonrasında rejimin Türk-İslâm Sentezi'ni kabul etmesinin de etkisiyle bir anlamda siyasal ideallerine kavuşur gibi olmuştur. Ne var ki, milliyetçi-muhafazakârlığın ideolojik sütunlarından birisi olan Türkçülük ideolojisi, 1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında karşılaşılan Orta Asya gerçeği karşısında ağır bir sarsıntıya uğramıştır. Sö-

konusu gelişme milliyetçi-muhafazakâr kesimin ideolojik keskinliğinin az çok törpülenmesine neden olmuştur. İslâmî kesime bakıldığında, 1990'lar da Refah Partisi'nin yükselmesiyle beraber siyasal idealleri güçlenen söz konusu camia, Refahyol Hükümeti (1996-1998) ile birlikte iktidara gelmiştir. Ancak siyasal İslâmcılık ideallerinin sınırı 28 Şubat süreciyle belirlenmiştir. Bu süreç neticede siyasal İslâmcılığın kendi içerisinde parçalanmasına yol açmış, bu ise ideolojik anlamda keskin olan İslâmcıları marjinalleştirmiştir. Sayılan tüm bu gelişmeler, her üç başat siyasal kesimde de ideolojik yumuşamayı beraberinde getirmiştir ki, sözkonusu yumuşamanın etkisi Osmanlı tarihine dair akademik ürünlerde giderek barizleşmiştir.

Diğer taraftan özellikle Ermeni Soykırımı iddialarının bir siyasal meseleye dönüşmesiyle birlikte, 1980'li yıllardan itibaren Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde belgelerin tasnif süreci hızlanmış ve bu kurum geniş ölçüde araştırmacılara açılmıştır. Sözü edilen bu gelişmenin etkisiyle, Osmanlı tarihi alanında bilimsel çalışmaların ve monografilerin yazımında bir patlama görülmüştür. Ortaya çıkan çalışmalar bir yandan Osmanlılara dair olgusal tarih bilgimizi eskisiyle kıyaslanamayacak ölçülerde genişletmiş, öte taraftan ise Osmanlı tarihine ilişkin o zamana değin kabul edilegelmiş birçok fikir sorgulanmaya ve yeni sentezler ortaya çıkmaya başlamıştır. Sonuç olarak, Osmanlı tarihi sahasında yeni uzmanlıklar belirmiş ve böylelikle artık Osmanlı tarihinin tek bir kişi tarafından yazılması olanaksızlaşmıştır.

Saydığımız bu iki yapısal gelişme, Osmanlı tarih literatürünün başvuru kaynakları düzeyinde olgunlaşması sürecinin bir belirtisi olarak görülebilir. Bu bağlamda, 1980'den sonra giderek artan sayıda akademik nitelikli başvuru kaynağı görülmeye başlanmıştır. Akademik nitelikli başvuru kaynağı deyince gözümüzün önüne şu özellikler gelmelidir: Öncelikle, sözkonusu kaynakların tek bir kişi yerine, birden çok, kendi alanında uzman olan şahıslar tarafından kaleme alınmasıdır. İkincisi, esere katkıda bulunan yazarların kural olarak profesyonel akademisyen olmalarıdır. Bunlara ilaveten, aşikâr bir siyasal veya ideolojik partizanlık sözkonusu değildir. Her tarihteki yetiştiği toplumsal koşullar ve mensubu olduğu kuşağın değerleri ile düşünsel olarak biçimlenmiş olsa dahi tarihsel bilgileri bu değerlerin aktarımı için basit birer araç olarak görmemektedir.

Akademik nitelikli başvuru kaynaklarının en erken örneklerinden biri, *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*'dir.⁷⁵ Yapıtın adı "ansiklopedi" olmasına karşın, gerçekte bir ansiklopedi olmayıp belirli konu başlıkları çevresinde hazırlanmış, farklı görüşleri içeren makalelerden oluş-

⁷⁵ Fahri Aral ve Murat Belge (haz.), *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınevi, 1985?, VI c.

maktadır. Yapıttaki ana sorunsal “Batılılaşma” olup 1830-1922 dönemindeki basın, bilim, dernekler, devlet yapısı, dış politika, dil, düşünce akımları, edebiyat, gençlik, günlük hayat, hukuk, iktisat, işçi hareketleri, Jön Türkler, kadın, kentler, madenler, maliye, meşrutiyet, mezhepler, milletler, milliyetçilik, mimarlık, müzik, nüfus, ordu, padişahlar ve sadrazamlar, resim, sağlık, sanayi, savaşlar, siyasal akımlar, siyasal partiler, spor, süsleme sanatları, Tanzimat, tarım, tarihçilik, tiyatro, ulaştırma, vakıflar ve Yeni Osmanlılar gibi konu başlıkları mevcuttur. Eserin yayın ve danışma kurulunda bulunanlar daha çok Sol çizgi mensupları (Murat Belge, Seyfettin Gürsel, Alpay Kabacalı, Şerif Mardin, İlber Ortaylı, Taha Parla, Zafer Toprak, Tarihçi Zafer Tunaya) olmasına karşın, makale yazarları arasında hem Sol hem de İslâmî kesimden yazarlar görmek mümkündür. Makalelerin içeriği gerek popüler okuyucu, gerekse üniversite öğrencisi ve akademisyen için uygun olarak düzenlenmiştir. Ayrıca metinlere bir de zengin sayılabilecek görsel malzeme takviyesi yapılarak makaleler, özellikle amatör okuyucu açısından çekici kılınmıştır. Yapıtın temel bir zaafı, yazılan her makalenin arkasında doyurucu bir bibliyografyanın olmamasıdır. Kimi makalede kapsamlı bir bibliyografya dökümü mevcut iken, diğer bazı makalelerde ise pek kaynak gösterilmemektedir. Bu ise, sözkonusu eseri bir referans kaynağından ziyade, başvuru eseri statüsüne sokmaktadır. İlk baskısının üzerinden neredeyse yirmi yıl geçmiş olmasına karşın *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* bugün dahi XIX. ve erken XX. yüzyıl Osmanlı tarihi ile ilk defa tanışmak isteyenler için faydalı bir başvuru eseri olma niteliğini sürdürmektedir.

Dikkate değer diğer bir örnek, Sina Akşin’in yayın yönetmenliğini yaptığı *Türkiye Tarihi* dizisidir.⁷⁶ Sözü edilen dizi de *Tanzimattan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*’ne benzer biçimde daha ziyade Sol ve sosyal demokrat çizgideki akademisyenlerin katkılarından müteşekkil bir eserdir. Yapıtın adı *Türkiye Tarihi* olmasına karşın kapsam alanı Anadolu-öncesi Türkleri ve Orta Asya halklarını da içermektedir. Bu açıdan dizi milliyetçi-muhafazakârlardan Doktor Rıza Nur’un veya Yılmaz Öztuna’nın küllî Türk tarihlerini çağrıştırmaktadır. Dizinin muhtemelen Sina Akşin tarafından kaleme alınmış Önsöz’üne baktığımızda, bu konuya değinildiğini ve eser başlığının içerdiği sorunların (neden Türklerin veya Türk tarihi olmadığı, Osmanlı Devleti’ni “Türkiye” olarak adlandırma meselesi, Anadolu dışında kalan Türk halkları sorunu vs.) farkında olduğunu görürüz.⁷⁷ Burada anlıyoruz ki, eserin yazarları, Doktor Rıza Nur, Zuhuri Danışman veya Yılmaz

76 Sina Akşin (haz.), *Türkiye Tarihi*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1987-1995, V c.

77 Akşin, “Önsöz”, c. 1, s. 13.

Öztuna'nın aksine Orta Asya geçmişinden beri var olduğu öne sürülen bir "Türk milleti" mefhumunu savunmamaktadırlar. Yapıtın birinci cildinde Osmanlı öncesi Orta Asya ve Selçuklu tarihine ağırlık verilmiştir. Burada Halil Berktaş Türk tarih yazıcılığının kapsamlı bir ideolojik eleştirisinde bulunduğundan sonra, Sol çizgideki başvuru eserlerini ele alırken değinmiş olduğumuz feodalizm-ATÜT tartışmasına yeniden girmekte ve gerek Selçuklu, gerekse Osmanlı toplum düzenlerinin farklı feodalleşme düzeylerini temsil ettiğini iddia etmektedir. Ümit Hassan ve Ayla Ödekan ise Anadolu öncesi Türk topluluklarının kültürleri ve mimarisi üzerinde durmuşlardır. İkinci ciltte Metin Kunt 1300-1600 arası Osmanlı siyasal tarihini ele almakta, Hüseyin G. Yurdaydın 1300-1600 arası Osmanlı düşünce ve bilim tarihi üzerinde durmakta ve Ayla Ödekan yine aynı yüzyılların sanat ve mimarisini sunmaktadır. Üçüncü ciltte Metin Kunt ve Sina Akşin 1600-1908 arası siyasal tarihi ele almışlar, Zafer Toprak 1838-1908 devresi iktisat tarihini betimlemiş, Hüseyin G. Yurdaydın ve Sina Akşin 1600-1908 döneminin düşünce ve bilim tarihini irdelemişler ve Ayla Ödekan yine aynı dönemin mimarlık ve sanatını ele almıştır. Dördüncü ciltte (1908-1980), 1908-1923 devresi için Mete Tunçay (siyasal tarih), Korkut Boratav (iktisat tarihi), Selahattin Hilav (düşünce tarihi) ve Ayla Ödekan'ı (mimarlık ve sanat tarihi) görmekteyiz. Her bir ciltte başlıca tarihsel olayların kronolojisi konmuştur ki, bu tecrübesiz okuyucu açısından çok faydalıdır.

Türkiye Tarihi'nin kronolojik ve tematik örgüsü, sözkonusu diziyi oldukça başarılı sayılabilecek bir başvuru eserine dönüştürebilirdi. Ancak yapıtı oluşturan yazılar arasında gerek formel anlamda, gerekse içerik bakımından uyumlu bir düzen veya geçişler sözkonusu değildir. Her bir yazar adeta "sazı alıp kendine göre çalmaktadır". Ayrıca, yazılar entelektüel seviye itibarıyla da birbirine denk değildir. Örneğin, genel olarak liseli bir öğrencinin rahatça okuyabileceği seviyede yazılmış yazıların yanında, Halil Berktaş'ın oldukça kavramsal ve akademik düzeyde kalan yazılarını görmekteyiz. Öte yandan makalelerin önemli bir kısmında herhangi bir bibliyografya da bulunmamaktadır. Bütün bu hususlar, esasında başarılı olacak bu projenin zaafalarını teşkil etmektedir. Ancak son kertede şunu söyleyebiliriz ki, sözkonusu dizi özellikle lise ve üniversite çağında gençler için Osmanlı tarihine bir ilk adım olarak yararlıdır.

1994 yılında Ekmeleddin İhsanoğlu'nun editörlüğünü yaptığı *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*'nin birinci, 1998'de ise ikinci cildi yayınlandı.⁷⁸ Birinci cilt siyasî tarihi ve idarî kurumları, hukuk ve ekonomiyi kapsamak-

⁷⁸ Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, 1994, 1998, II c.

tadır. Buna karşın ikinci cilt ağırlıklı olarak dil ve edebiyatı, din ve düşünce hayatını, eğitim ve bilimi, sanat ve mimariyi içermektedir. S. Akşin'in *Türkiye Tarihi* ile karşılaştırılacak olursa birçok fark görülebilir. En önemlisi İhsanoğlu'nun çalışmasının sadece Osmanlı Devleti ve toplumunu kapsaması ve Osmanlı öncesi ve sonrası Türk tarihini içermemesidir. Öte yandan *Türkiye Tarihi*'ndeki kronolojik düzen burada görülüyor, konu bütünlüklerinin içinde kronolojik anlatım mevcut. Diğer bir önemli fark S. Akşin'in eserinin aksine olarak İhsanoğlu'nun yapıtındaki yazar kadrosunun daha ziyade "orta sağ" denilebilecek bir akademik ekibi içermesidir. Çalışmaya katkıda bulunanlar arasında Feridun Emecen (1300-1774 siyasî tarih), Kemal Beydilli (1774-1922 siyasî tarih), Mehmet İpşirli (XIX. yüzyıl öncesinde devlet örgütü), İlber Ortaylı (1839 sonrası idarî yapı), Azmi Özcan (askerî örgüt), M. Âkif Aydın (hukuk), Bahaeddin Yediyıldız (toplum), Mubahat S. Kütükoğlu (ekonomik yapı), Nuri Yüce (Osmanlı Türkçesi), Günay Kut (Anadolu edebiyatı), Orhan Okay (Batılılaşma devri Türk edebiyatı, XIX. yüzyıl fikir hayatı), Nimetullah Hafız (Balkan İslâm edebiyatı), Ahmet Yaşar Ocak (din, düşünce hayatı), Ekmeleddin İhsanoğlu (eğitim, bilim, bilim literatürü), Esin Atıl (sanat ve mimari), M. Uğur Derman (hat sanatı), Çiçek Derman (tezhîp sanatı) ve Cinuçen Tanrıkorur'u (Osmanlı musikisi) görüyoruz. Her iki cildin sonunda da bibliyografya ve kronoloji verilmiştir. İkinci ciltte kavramları açıklayan bir de lügatçe mevcut. Metinlerde kaynağa atf düzeni standart ve düzenlidir. Ciltlerin kâğıt ve baskı kalitesi yüksek olup metinlere eklenen görsel malzemeler özenle seçilmiştir. İhsanoğlu'nun bu çalışması, gerek içeriğinin zenginliği ve konu dağılımı itibariyle dengeliliği, gerekse ham milliyetçilikten uzaklığı ve akademik bilimsellik ve nesnellik açısından gösterilen gayret açısından herhalde şu anda Türkçe yazılmış en iyi başvuru kaynaklarından birisi olmalıdır. Makalelerin akademik seviyesi dolayısıyla bu eser başvuru eseri ile referans kaynağı arasında bir yerde durmaktadır.

1999'da *Türk Dünyası Kültür Atlası, A Cultural Atlas of the Turkish World* yayınlandı.⁷⁹ Üç takım altı ciltten oluşan bu yapıtın birinci takımı (tek cilt) İslâm öncesi Türk kültürünü, ikinci takımı (iki cilt) Selçuklu dönemi Türk kültürünü ve üçüncü takımı (üç cilt) ise Osmanlı dönemi Türk kültürünü kapsamaktadır. Özünde bu yapıtın Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin bölümü yukarıda değerlendirmiş olduğumuz *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*'nin daha popüler bir versiyonu gibidir. Burada görsel malzeme (her konuya dair renkli haritalar, resimler, minyatürler, gravürler, portreler)

79 Prof. Dr. Mubahat Kütükoğlu (Yazı Kurulu Başkanı), *Türk Dünyası Kültür Atlası, A Cultural Atlas of the Turkish World*, İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı, 1999, 3 takım, VI c.

okuyucuya azamî miktarda sunulmuş durumdadır. Metinler de *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*'ndeki akademik düzeyli makalelerin çok daha popüler ve basitleştirilmiş, buna rağmen içeriği zengin olan türevleri gibidir. Yazar kadrosu da *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*'nde sözünü ettiğimiz akademisyenlerle yaklaşık olarak aynıdır. Osmanlı İmparatorluğu takımının birinci cildi, Osmanlı siyasî tarihi, Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye, Osmanlı coğrafyası, Osmanlı kanunnameleri, Osmanlı ilmiye teşkilâtı, Osmanlı merkez teşkilâtı, Osmanlı taşra teşkilâtı, Osmanlı derbend teşkilâtı, Osmanlı esnaf teşkilâtı, Osmanlı saray teşkilâtı ve Osmanlı teşrifatı gibi konuları içermektedir. Takımın ikinci cildine baktığımızda Osmanlı toprak düzeni, Osmanlı iskân politikası, Osmanlı döneminde Türk hanlıkları, ayanlık dönemi, Osmanlı bilim ve eğitimi, Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus, Osmanlı şehri, Osmanlı başşehirleri, Osmanlı ordusu, Osmanlı tersaneleri, Osmanlı havacılığı, Osmanlı silâhları, Osmanlı çadırları gibi başlıklarla karşılaşmaktayız. Sonuncu ciltte ise Osmanlı'da uluslararası ilişkiler ve dış siyaset, Osmanlı iktisadî tarihi, Osmanlı liman ve rıhtımları, Osmanlı deniz ulaşımı, Osmanlı demiryolları, Osmanlı maden kaynakları, Osmanlı darphaneleri, Osmanlı para tarihi, Osmanlı vakıf kütüphaneleri, Osmanlı hastaneleri, Osmanlı tabâbeti, Osmanlı saray eczaneleri konularını görmekteyiz. Bu aktardıklarımın da anlaşılacağı üzere, Osmanlı siyasal ve toplumsal tarihine dair son derece kapsamlı bir popüler yapıt ortaya konmuştur. Metinler basit ama doyurucu özelliğe sahiptir. Görsel malzemenin bolluğu okumayı daha da zevkli kılmaktadır. Her cildin arkasında kapsamlı bibliyografyalar bulunmaktadır. Bütün bu olumlu hususları belirttiikten sonra, en üst seviyedeki kâğıt, cilt ve baskı kalitesi dolayısıyla sözkonusu takımların "prestij yayını" denilen türde bir neşriyat olduğu, içerdiği İngilizce metinler dolayısıyla da Türkiye piyasasından ziyade, yabancı kitap pazarlarına yönelik olarak hazırlandığı konusunda okuyucu kuvvetli bir izlenim edinmektedir.

Osmanlı-Türk tarihi alanında son yıllarda yayınlanan başvuru kaynakları genellikle Hasan Celâl Güzel'in girişimlerinin imzasını taşımaktadır. Güzel'in ve Kemal Çiçek'in editörlüğü ve organizasyon çabalarıyla 1999-2002 arasında üç devasa nitelikli Osmanlı-Türk tarih dizisi ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi on iki ciltlik *Osmanlı* takımı, ikincisi on ciltlik *Genel Türk Tarihi* dizisi, bir diğeri ise toplam yirmi bir ciltlik *Türkler* serisidir. Her üç anıtsal dizinin ortak özelliği, Osmanlı tarihinin neredeyse her alanını içeren makalelerin bulunması ve bu amaçla Osmanlı tarihçiliği namına Türkiye'deki mevcut büyük şehir ve taşra üniversitelerinin akademik kadrolarından geniş ölçüde faydalanmasıdır. Dizilerin diğeri bir özelliği ise ge-

nelde Orta Sağ diyebileceğimiz bir çizgiyi yansıtmaktadır. Doğrudan doğruya Solcu veya Sola eğilimli olarak düşünebileceğimiz tarihçilere söz konusu dizilerde pek rastlanmaktadır. Dizilerde karşımıza çok büyük sayıda makale çıktığından doğal olarak yazılar arasında akademik değer veya bilimsel özgünlük açısından düzey farklarına rastlanmaktadır. Buna rağmen en azından sahip oldukları konu çeşitliliği dolayısıyla her üç takım da dikkate alınması elzem birer başvuru kaynağı niteliğindedir.

Bunlardan birincisi, olan *Osmanlı* takımı⁸⁰ büyük bir uluslararası ekibin hazırladığı ve gerek Türkiyeli, gerekse yabancı çok sayıda uzmanın makaleleriyle katkıda buldukları bir yapıttır. Siyaset, iktisat tarihi, Osmanlı toplumu, devlet örgütlenmesi, düşünce akımları, bilim ve eğitim hayatı, kültür ve sanat, ve Osmanlı hanedanı türünden ana başlıkların altında çok daha farklılaşmış alt başlıklar bulunmakta ve her bir alt başlığa ilişkin olarak birçok makale ile karşılaşmaktayız. Burada gerek tanınmış Türk ve yabancı tarihçiler, gerekse doktora tezlerini bitirmek üzere olan veya henüz bitirmiş genç kuşak tarihçilerin yazılarını görmemiz mümkündür. Dolayısıyla biz *Osmanlı* takımında esasında kuşağımızın tanıdığı önde gelen Türk ve yabancı Osmanlı tarihçilerinin önemli bir bölümünün bilimsel katkılarını okuyabilmekteyiz.

Genel Türk Tarihi dizisi⁸¹ *Osmanlı*'ya kıyasla daha kapsamlı bir içeriğe sahip olup, Türk toplulukların tarihini Orta Asya çağlarından başlayıp günümüze değin getirmektedir. Bu dizi de kolektif bir çabanın ürünü ve on cildinin dört cildi (5.-8. ciltler) Osmanlı İmparatorluğu tarihine hasredilmiştir. Bu anlamda Osmanlı tarihine ayrılan hacim, *Osmanlı*'ya kıyasla daha dar tutulmuştur. Buna rağmen *Genel Türk Tarihi*'nde sadece Osmanlı tarihi için elli altı makale yazılmış olduğunu görmekteyiz. 1300-1699 devresi siyasal tarihi için Halil İnalcık, Feridun Emecen, Necdet Öztürk, Kenan İnan, Yavuz Ercan, Mücteba İlgürel, Mehmet Öz, Kemal Çiçek isimleri söz konusu. XIX.Yüzyıl öncesi Osmanlı kurumları, hukuku, vakıfları, ekonomisi, bilimi, düşünce hayatı, dili, edebiyatı, sanatı konusunda Yusuf Halaçoğlu, Mehmet İpşirli, Mehmet Akif Aydın, Abdülkadir Özcan, İdris Bostan, Ba-haeddin Yediöldüz, İlber Ortaylı, Ziya Kazıcı, Nazif Öztürk, Ahmet Tabakoğlu, Ahmet Yaşar Ocak, Ekmeleddin İhsanoğlu, Nurettin Demir, Mustafa İsen, Osman Horata, Filiz Yenişehirlioğlu, Uğur Derman, Çiçek Derman, Banu Mahir, Ahmet Saim Arıtan, Yıldız Demiriz, Ruhi Ayangil göze çarp-

80 Güler Eren, Kemal Çiçek ve Cem Oğuz (ed.), *Osmanlı*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, XII c.

81 Hasan Celal Güzel ve Ali Birinci (ed.), *Genel Türk Tarihi*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, X c.

maktadır. 1699-1923 devresi Osmanlı siyasal gelişmelerine dair Alaaddin Yalçınkaya, Stanford J. Shaw, Turgut Subaşı, Abdullah Saydam, Kemal Karpat, İlber Ortaylı, Bayram Kodaman, Ali Birinci, Cezmi Eraslan ve Yusuf Halaçoğlu'nun makaleleri bulunmaktadır. 1826 sonrası Osmanlı kurumları, ekonomisi, ulaştırma altyapısı, bilim ve eğitimi, dil ve edebiyatı, kültür ve sanatı konusunda Mehmet Seyitdanlıoğlu, Musa Çadircı, Abdullah Saydam, Adnan Şişman, Ahmet Tabakoğlu, Hüdayi Şentürk, Murat Özyüksel, Ahmet Güner Sayar, Ekmeleddin İhsanoğlu, Musa Duman, Orhan Okay ve Günsel Renda'nın yazıları mevcuttur.

Osmanlı takımından farklı olarak bu dizideki uzmanlar esas olarak Türk akademisyenlerden oluşmaktadır. Genel olarak Orta Sağ bir izlenim bırakan yazar kadrosu içinde akademik olarak "ağır toplar" Osmanlı klasik dönemine dair makaleleri olanlardır. Dolayısıyla *Genel Türk Tarihi* dizisinde bilimsel anlamda dikkate değer makaleler daha ziyade 1300-1699 devresine ilişkin katkıda bulunanlarda görülmektedir. Bu anlamda *Genel Türk Tarihi* dizisinin akademik kalite itibarıyla kendi içinde dengeli olmadığı iddia edilebilir. Burada ifade edilmesi gereken bir husus da, dizinin yedinci cildinde yer alan Yusuf Halaçoğlu'nun "Ermeni Tehciri ve Gerçekler" başlıklı makalesidir.⁸² Burada Halaçoğlu tarihçilik sıfatından sıyrılarak son derece tartışmalı ve ihtilafli olan bu konuda normatif bazı hükümleri mutlak birer gerçek gibi okuyucuya takdim etmektedir. Ermeni tehciri meselesinde T.C.'nin resmi görüşünün bir bilim adamı tarafından savunmacı bir refleksle makaleye dönüştürülüp akademik nitelikli bir dizide yayınlanması söz konusu dizinin akademik nesnellığı ve bağımsızlığı açısından bir sorun teşkil etmektedir.

Hasan Celal Güzel'in çabasının eseri olarak yayınlanan bir diğer seri *Türkler*'dir.⁸³ Bu seri Güzel'in öbür çalışmalarına kıyasla en kapsamlısıdır. Türk halklarının etnografik ve dilsel kökenlerinden başlayarak farklı Türk topluluklarının ayrıntılı tarihleri ve kültürleri ele alınmakta olup Osmanlı tarihi de bu bütünlük içerisinde bulunmaktadır. Pek çok sayıda makalenin yer aldığı bu seride katkıda bulunanların önemli bir bölümü yabancı akademisyenlerden oluşmaktadır. Osmanlı tarihi kısmı dokuzuncu ciltte başlayıp on beşinci ciltte son bulmaktadır, yani Osmanlı tarihine ayrılan hacim yedi cilttir. Bu kısımda makale katkısı olan Türk ve yabancı uzmanların sayıca büyüklüğü burada bütün isimleri saymamızı önlemektedir. Şunu belirtmekte fayda var ki, son yirmi yılda Ankara ve İstanbul dışında yaygınla-

82 Yusuf Halaçoğlu, "Ermeni Tehciri ve Gerçekler", *Genel Türk Tarihi*, Hasan Celal Güzel ve Ali Birinci (haz.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. 7, s. 451-486.

83 Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek ve Salim Koca (ed.), *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, XXI c.

şan taşra üniversitelerindeki tarih bölümlerinde öğretim üyeliği ve görevinde bulunan çok sayıda uzman ve son yıllarda doktoralarını tamamlamış olup Osmanlı tarihinin çeşitli alanlarında uzmanlaşmış bulunan birçok genç tarihçinin makaleleri bu seride bulunmaktadır. Bu açıdan bakarsak esasında *Türkler* serisini son on yılda büyüyen akademik Osmanlı tarihçiliğinin hata ve sevaplarıyla genel bir dökümü olarak tasavvur etmek mümkündür. Bu anlamda *Türkler* serisi anıtsal bir niteliğe sahip olup ister amatör, ister profesyonel tarihçi olsun herkesin zorunlu olarak başvurması gerekli bir başvuru eseri ve bir referans kaynağı olarak mütalaa edilebilir. *Türkler* serisinin, bütün kapsamlılığına rağmen, Osmanlı tarihi çerçevesinde güçlü ve zayıf yönleri de bulunmaktadır. Makalelerde görülen konu çeşitliliği itibariyle 1300-1699 ile 1789-1923 dönemleri serinin güçlü tarafı olup buna karşın XVIII. yüzyıl kısmı oldukça cılızdır. Bunun muhtemel bir sebebi, Osmanlı araştırmalarında halen ilginin ya klasik döneme ya da modernleşme çağlarına odaklı olup XVIII. yüzyılın henüz “üvey evlât” muamelesi görmesidir. Bu da bize mevcut bilgilerimizdeki boşlukları ve gelecekteki araştırmaların hangi doğrultuda gelişmesi gerektiğini göstermektedir.

Türkiye’de akademik tarihçiliğin, giderek dar anlamıyla siyasal ve ideolojik zorlamalardan kurtularak profesyonelleşmesi sürecinin kısmi belirtilerini taşra üniversitelerinde son yıllarda yayınlanan bazı başvuru eserlerinde de görebilmekteyiz. Buna bir örnek olarak, Mehmet Ali Ünal’ın *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*’ni verebiliriz.⁸⁴ Burada Osmanlı devlet anlayışı, merkez ve taşra teşkilâtı, askerî teşkilât, maliye, ilmiye, timar düzeni, vergi sistemi, vakıflar gibi konular net ve oldukça güvenilir bir biçimde, nesnelikten fazla kopmayarak anlatılmıştır. Bu başvuru eseri bir taşra üniversitesinde kullanılmak üzere hazırlanmış olup rahatlıkla Ankara veya İstanbul’daki bir üniversitede de okutulabilir mahiyettedir. Bir diğer örnek olarak Abdullah Saydam’ın *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*’ni gösterebiliriz.⁸⁵ Söz konusu başvuru eserinde mevzular Osmanlı devlet anlayışı, idarî yapı, toplum, hukuk düzeni, ordu, iktisadî ve malî yapı, ve kültür hayatı biçiminde sıralanmıştır. Yazar muhafazakâr bir çizgiye sahip olmakla birlikte akademik tavra ve nesnellığe önem vermektedir. Saydam, eserinin Giriş bölümünde yaptığı değerlendirmede tarih biliminin tam anlamıyla nesnel olup olamayacağı sorununu tartıştıktan sonra, epistemolojik sınırlılıkların tarihçinin tek yönlü ve keyfî yargılarda bulunması için bir mazeret oluşturmadığını vurgulamaktadır. Tarih öğretiminde gösterilen başarının millî

84 Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta: Kardelen Kitabevi, 1998.

85 Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Trabzon: Derya Kitabevi, 1999.

birliği pekiştirici ve vatan ve millet sevgisini güçlendirici olduğunu belirtmekle beraber, tarihçinin görevinin beyin yıkamak ve tarihi “olması gerektiği gibi” öğretmek değil, tarihsel vakaların olduğu gibi yazılıp öğretilmesinin ve bunun için de dürüst olmanın gereğinin altını çizmektedir. Buna ilaveten, Saydam’a göre tarihsel karakterler “kahramanlar” veya “hainler” olarak yargılanmamalıdır. Yazarın belirttiği diğer önemli bir husus, dönemden döneme farklı tarihsel yorumların olabileceği gerçeğidir.⁸⁶

Değerlendirme

Sonuç olarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılma ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş sürecinin yol açtığı siyasal ve toplumsal sarsıntı, Türk tarih yazımında kendini şiddetle hissettirmiştir. Bir yandan yepyeni taze ve onurlu bir başlangıç yapma dürtüsüyle Osmanlı geçmişini göz ardı etmek, öte yandan ise giderek güç kazanan bir Osmanlı-Türk geçmişiyle gurur duyma saiki ve ırkçı yaklaşımlar mevcut akademik azgelişmişlik veya geleksizlik ortamıyla birlikte birbiriyle zıt tarih yaklaşımlarına neden olmuştur. 1960 sonrasında güçlenen Sol akımlar ise Kemalist tarih bakışında Osmanlı tarihine yönelik bir ilgi artışını sağlamıştır. Ne var ki toplum bazındaki siyasal-ideolojik parçalanmışlık ve bu bağlamda birbirinden farklı gelecek vizyonları 1980 öncesindeki başvuru kaynaklarını aşırı düzeyde politik içerikli kılmuştur. Ancak 1980-1998 siyasal sürecinde Sol, Sağ ve İşlâmcı siyasal çizgilerde yaşanan törpülenmeler, ve buna ilaveten bilimsel tarih araştırmalarının nicel patlaması sonucunda başvuru kaynaklarında gözle görülmür bir akademik kalite yükselmesi gözlenir ve metin içeriklerinde keyfi nitelikli ideolojik sivrilikler azalır olmuştur. Tarih belirli bir siyasî gaye için bir araç olmaktan çıkarak gerçek bir entelektüelecessüs kaynağı haline gelmiştir. Sözüünü ettiğimiz sürece paralel bir gelişme ise makalenin başlarında sözüünü ettiğim Hammer tarihçiliğinin formel etkisinin zayıflaması olmuştur. Bunda muhtemelen Marksizm, Annales ve 1970’lerden itibaren ortaya çıkan mikro tarihçilik yaklaşımlarının tanınması ve daha yaygın bir biçimde Osmanlı tarihine tatbik edilmesinin payı azımsanmamalıdır. Bu çerçevede Rankeci devlet merkezli tarihçilik anlayışı da giderek yerini toplumsal tarihe bırakmaktadır ki son yıllarda yayınlanan referans kaynaklarında da bunun belirtilerini görmekteyiz. Özellikle Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı’nın yayınladığı referans kaynakları buna güçlü bir örnek teşkil etmektedir. Ne var ki Ranke’nin en baştan beri savunduğu temel bir metodolojik tutum, henüz Türkiye tarihçiliğinde yer etmemiştir. Bu, ister resmî ister gayri resmî olsun tarihsel belgelerin içeriğini olduğu gibi kabul et-

86 Saydam, s. 1-7.

memek, ve sıkı bir muhteva eleştirisine tabi tutmak sürecidir. Söz konusu metodu başarıyla uygulamak ise araştırmacı zihnin, geleneksel “doğrular”dan azade olarak, metodik şüpheciliği tatbik etmesiyle birlikte Arapça, Farsça gibi dillere bihakın vukufu ve geleneksel din kültürünü gereğince bilmeyi gerektirmektedir. Öte yandan Ermeni tehciri konusu ya da Kürt veya Alevî meseleleri gibi “hassas” hatta “tabu” alanlarda tarihçiliğimizin artık bir özgüven kazanarak ve ideolojik ya da resmî tahditlerden kurtularak duymak veya inanmak istediklerimizi değil, Rankeci anlamda geçmişi “gerçekten nasıl idiye” öyle ortaya koymaları gerekir, ki bu hususta geç bile kaldığımızı belirtmek gerekmektedir. Bu anlamda Türkiye tarihçiliği, birkaç istisnaî tarihçi hariç, henüz istenen profesyonelliğe erişememiştir.

Son olarak 1960’tan günümüze değin profesyonel okuyucuya yönelik kitap formatında Türkçe referans kaynağı yayınlanmış olan başlıca tarihçiler ve uzmanlık sahaları verilecektir: Nükhet Adıyeke (Girit); Fatma Afyoncu (Mimarlık tarihi); Mustafa Akdağ (XIV-XVI. yüzyıllar sosyo-ekonomik tarihi); Ahmet Akgündüz (Hukuk tarihi); Sina Akşin (II. Meşrutiyet dönemi); Münir Aktepe (XVIII. yüzyıl sosyo-ekonomik tarih); Ali Akyıldız (XIX. yüzyıl merkez teşkilâtı; maliye tarihi); Yahya Akyüz (Eğitim tarihi); Metin And (Osmanlı tiyatrosu); Ayda Arel (XVIII. ve XIX. yüzyıllar mimarlık tarihi); Zeki Arıkan (yerel basın); Tülay Artan (XVII. ve XVIII. yüzyıllar toplumsal tarihi); Cahit Baltacı (Eğitim tarihi); Tuncer Baykara (Türkleşme sonrası Ege bölgesi tarihi; Osmanlı devlet yapısı); Kemal Beydilli (Geç XVIII. yüzyıl-erken XIX. yüzyıl Osmanlı tarihi); İdris Bostan (Denizcilik tarihi); Nuray Bozbora (Arnavutluk); Gülnihal Bozkurt (XIX. yüzyıl hukuk tarihi); Yavuz Cezar (XVIII. yüzyıl Osmanlı ekonomi ve maliye tarihi); Musa Çadircı (XIX. yüzyıl idarî modernleşmesi); Tevfik Çavdar (Tanzimat sonrasında siyasal modernleşme); Murat Çizakça (XIX. yüzyıl öncesi Osmanlı ticaret tarihi); Melek Delilbaşı (Klâsik dönemde Balkanlar); Selim Deringil (II. Abdülhamid dönemi); Halime Doğru (Balkanlar; şehir tarihi); Edhem Eldem (XVI-II. ve XIX. yüzyıllar ekonomi ve ticaret tarihi); Feridun Emecen (Osmanlı klâsik dönemi); Yavuz Ercan (gayrimüslimler); Özer Ergenç (Klâsik dönem Anadolu kent tarihi); Bilâl Eryılmaz (gayrimüslimler); Nejat Göyünç (Osmanlı Güneydoğu Anadolu); Tevfik Güran (XIX. yüzyıl ekonomi ve maliye tarihi); Yusuf Halaçoğlu (Klâsik dönem devlet teşkilâtı); M. Şükrü Hanoğlu (Jön Türkler); Ekmeleddin İhsanoğlu (Bilim tarihi); Mücteba İlgürel (Askerî tarih); Halil İnalçık (Osmanlı kuruluş dönemi sorunsalı; klâsik dönemde merkez-çevre ilişkileri; vergi düzeni; ekonomi tarihi); Mehmet İpşirli (Klâsik dönem ilmiye sınıfı); Huricihan İslamoğlu (XVI. ve XVII. yüzyıl sosyo-ekonomik tarihi); Cevat İzgi (Medreseler); Osman Kafadar (XIX.

yüzyıl eğitim tarihi); Kemal Karpat (XIX. yüzyıl Osmanlı toplumsal dönüşümü); Reşat Kasaba (XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisi); Hasan Kayalı (1908 sonrası Osmanlı-Arap ilişkileri); Uygur Kocabaşoğlu (Misyoner faaliyetleri); Bayram Kodaman (XIX. yüzyıl eğitim tarihi; Doğu Anadolu); Orhan Koloğlu (II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemleri); Aptullah Kuran (Osmanlı mimarisi); Ercüment Kuran (XIX. yüzyıl Osmanlı diplomasisi); Şefika Kurnaz (XIX. yüzyıl Osmanlı kadını); Zekeriya Kurşun (XIX. yüzyıl Osmanlı Arabistanı); Cevdet Küçük (XIX. yüzyıl siyasî tarihi); Mubahat Kütükoğlu (Osmanlı ticaret tarihi); Ahmet Mumcu (Hukuk tarihi); Ahmet Yaşar Ocak (Osmanlı din tarihi); Yusuf Oğuzoğlu (Osmanlı devlet yapısı); Orhan Okay (XIX. yüzyıl düşüncesi); Cengiz Orhonlu (XVI-XVIII. yüzyıllar Osmanlı taşrası); İlber Ortaylı (XIX. yüzyılda vilâyet idaresi ve belediyeçilik); Mehmet Öz (XVI. yüzyıl Anadolu demografisi); Salih Özbaran (XVI. yüzyılda dış siyaset ve deniz yolları); Azmi Özcan (II. Abdülhamid ve Panislâmizm); Yücel Özkaya (Âyânlar); Murat Özyüksel (Osmanlı demiryolları); Şevket Pamuk (Osmanlı ekonomi ve para tarihi); Halil Sahillioğlu (XVI. ve XVII. yüzyıllar sosyo-ekonomik tarih); Gülden Sarıyıldız (XIX. yüzyıl sağlık politikaları); İhsan Süreyya Sırma (Osmanlı-Arap ilişkileri ve İslâmcılık); Faruk Sümer (Osmanlı öncesi Türkmenler ve Oğuz boyları); Adnan Şişman (XIX. yüzyıl eğitim tarihi); Ahmet Tabakoğlu (XVII. yüzyıl ekonomi ve maliye tarihi); Gül Tokay (Son dönem Osmanlı Makedonya'sı); Zafer Toprak (II. Meşrutiyet ekonomisi); Hadiye Tuncer (XIX. yüzyıl öncesi diploması tarihi); Hüner Tuncer (XIX. yüzyıl diploması tarihi); Sabri Yetkin (XIX. yüzyıl Ege toplumsal tarihi); Bahaeddin Yediyıldız (Vakıflar); Yaşar Yücel (XVII. yüzyıl devlet yapısı).

9. Yardımcı Başvuru Kaynakları:

Ansiklopediler, Sözlükler, Kılavuzlar, Atlaslar

Metodolojik açıdan oturmuş diğer bilim disiplinlerinde olduğu üzere tarih disiplininde de ansiklopediler, sözlükler, kılavuzlar türünden yardımcı başvuru kaynakları bulunmaktadır. En genelden başlayacak olursak, önce genel kültür ansiklopedilerini ele almak yararlı olur. Söz konusu kaynak türü içinde *Meydan Larousse* ansiklopedisi⁸⁷ Osmanlı tarihine dair kişiler, eserler ve kurumları betimleyen maddelerinde şartıcı ölçüde ayrıntılı ve güvenilirdir. Fransız *Larousse* ansiklopedisinin Türkçeye ve Türkiye kültürüne uyarlaması gerçekleştirildiğinde Hakkı Devrim ve arka-

⁸⁷ *Meydan Larousse Büyük Lugat ve Ansiklopedi*, İstanbul: Meydan Yayınevi, 1969, XII c.

daşlarının başarılı bir iş ortaya koyduklarını belirtmek gerekmektedir. Osmanlı tarihi veya kurumları hususunda başlangıç düzeyinde bilgi edinmek isteyenler için *Meydan Larousse* nispeten uygun bir başvuru kaynağıdır. Buna karşın *Türk Ansiklopedisi*'nde⁸⁸ bulunan Osmanlı tarihine ilişkin madde metinleri amatör seviyedeki okuyucular açısından dahi hayal kırıklığına uğraticı niteliktedir. Gerek bilgi içeriği, gerekse yorumlar 1930'lu ve 40'lı yıllardan kalma gibidir. İngiliz *Encyclopaedia Britannica Micropaedia*'nın Türkçeye uyarlanmış biçimi olan *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*⁸⁹ Türkiye'nin illeri ve il tarihi bazında yararlı madde metinleri içermekte, ancak Osmanlı tarihine dair kişiler ve kurumlar açısından yetersiz kalmaktadır. Osmanlı tarihi açısından bakılacak olursa mevcut genel kültür ansiklopedileri arasında *Meydan Larousse* en faydalısı gibi görünmektedir.

Daha somut olarak, Osmanlı tarihine Osmanlılara ilişkin ansiklopedik sözlüklerin eski örneklerinden biri Mehmet Zeki Pakalın'ın *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*'dür.⁹⁰ İlk baskısı 1946'da, yani yarım yüzyıldan fazla bir zaman önce yapılmış olmasına rağmen günümüzde dahi çok temel bir başvuru kaynağıdır. Daha ziyade profesyonel araştırmacıya uygun bir seviyede olan sözkonusu referans kaynağında, çeşitli Osmanlı kurumları, gelenekleri ve uygulamalarına ilişkin maddeler halinde önemli bilgiler bulunmaktadır. Bunu 1958'de Midhat Sertoğlu'nun popüler karakterli *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* izlemiştir.⁹¹ Kısa süre sonra, yine M. Sertoğlu'nun yayımında katkıda bulunduğu ansiklopedik özellikli *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi* basılmıştır ki, yukarıda ele alınmıştı. Sözümlü ettiğimiz eserler dışında Osmanlı tarihine dair sözlük yayını olarak Bekir Sıdkı Baykal'ın *Tarih Terimleri Sözlüğü*'nü (1974) ve Midhat Sertoğlu'nun *Osmanlı Tarih Lügati*'ni (1986) görmekteyiz.⁹² Başlangıç düzeyinde bilgilendirici olabilecek bu çalışmalar Pakalın'ın sözlüğü düzeyinde kaynaklar değillerdir.

Eser başlıklarında "Osmanlı" kelimesi olmamasına karşın içeriği itibarıyla önemli ölçülerde birer "Osmanlı ansiklopedisi" sayılabilecek başvuru kaynakları *İslâm Ansiklopedisi* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

88 *Türk Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1968-1984, XXXIII c.

89 *AnaBritannica Genel Kültür Ansiklopedisi*, İstanbul: Ana Yayıncılık ve Encyclopaedia Britannica, Inc., 1986-1990, XXII c.

90 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1946, III c.

91 Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul: İnkılap ve Aka, 1958.

92 Bekir Sıdkı Baykal, *Tarih Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1974; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1986.

sıdır.⁹³ Bunlardan birincisi orijinali E.J. Brill tarafından yayınlanan *Encyclopedie d'Islam*'ın Türkçeye uyarlanmış halidir. Konu maddeleri, sayı itibarıyla çok zengin olmamakla beraber her bir madde metni kendi başına bir akademik makale sıklığındadır. Bu bakımdan tam anlamıyla bir referans kaynağıdır. Türkçeye yapılan uyarlamalar özellikle Osmanlı biyografileri, kurumları ve kentlerine ilişkin maddelerde başarılıdır. Her bir madde metninin bitiminde son derece ayrıntılı kaynak dökümleri bulunmaktadır. *İslâm Ansiklopedisi*'nin tek özürü, içerdiği ihatalı ve yoğun muhtevalı bilginin son yirmi yıldır Osmanlı tarihçiliğinde katedilen gelişmeleri yansıtmamasıdır. *TDV İslâm Ansiklopedisi*'ne baktığımızda ise, son yıllarda Osmanlı tarihçiliğinde görülen gelişmelerin az çok dikkate alındığını ve genç kuşak tarihçilerin yazarlar kadrosunda bulunduğunu, dolayısıyla akademik bakımdan daha "güncellenmiş" bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Madde sayısı ve konusunun çeşitliliği bakımından da önceki yapıya göre daha zengin olduğu kesindir. Madde metinlerine gelince, bunların maddeden maddeye farklılık gösterdiği, yani bazısının daha yoğun ve akademik nitelikte, bazısının ise daha genel içerikli olduğu dikkati çekmektedir. Bu anlamda *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde madde içeriklerinin sunduğu bilgi düzeyinde tam bir standart düzen olduğu söylenemez. Diğer taraftan sunulan madde başlıklarının nicel zenginliği ve orijinalliği açısından sözkonusu yapıt, vazgeçilmez bir başvuru kaynağıdır. Gerek amatörler, gerekse akademisyenlerin kullanması zorunlu olan bir eserdir.

Osmanlı klasik ve geç dönem kültürünün ana merkezi konumunda olan İstanbul'a ilişkin ansiklopedileri de Osmanlı tarih ansiklopedileri türünden saymak doğru olur. Bu çerçevede yine Mithat Sertoğlu tarafından hazırlanmış olan *Resimli Büyük İstanbul Ansiklopedisi*'ni⁹⁴ görmekteyiz. Bunu Reşad Ekrem Koçu'nun anıtsal ve benzersiz *İstanbul Ansiklopedisi*⁹⁵ izlemiştir. Bu ansiklopedi üzerinde biraz durmakta fayda vardır. Sözkonusu eser, İstanbul'un tam anlamıyla toplumsal tarihini ortaya koyan bir çalışmadır. Burada alfabetik madde düzeni halinde kişiler (seçkinler, aydınlar, meşhur mücrimler, fahişeler, yankesiciler vs.), sokaklar, iskeleler, bostanlar, hayvanlar (örneğin "Erenköy sivrisinekleri" maddesi), adli vakalar, gelenekler, İstanbul'a özgü deyimler, argolar, küfürler, yapılarla dair yazılar bulmak mümkündür. İstanbul'un sivil kültürüne ilişkin emsalsiz bir kay-

93 *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugati*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı, 1940-1986, XIII c.; *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi Genel Müdürlüğü, 1988-, XXVI c., (yazımı devam etmekte).

94 Mithat Sertoğlu, *Resimli Büyük İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Yeni İstanbul, 1958?

95 Reşad Ekrem Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Koçu Yayınları, 1958-1975, XI c.

nak teşkil eden bu ansiklopedi, ne yazık ki ancak “İ” harfine kadar gelebilmiştir. Yakın zamanlarda yayınlanan *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*⁹⁶ İstanbul tarihine dair yararlı bir başvuru kaynağıdır. Burada kişiler, mahalleler, ilçeler, eserler, camiler, âdetler, meslekler, meslek zümreleri, sanatlar vb. konular maddeler halinde verilmiştir. Kolektif bir çalışma olan bu eserde yazarlar ağırlıklı olarak akademisyendir. Her bir maddenin sonunda bibliyografya verilmiştir.

Osmanlı tarihinin belirli konuları veya problematiklerine dair bilgilerin peşinde olan meraklı okuyucu, daha bir uzmanlaşmış başvuru kaynaklarına bakabilir, örneğin, geçmişte yaşamış kişilerin yaşam öyküleri ve eylemleriyle ilgilenenler biyografiler konusunda uzmanlaşmış başvuru kaynaklarını inceleyebilirler. Başlangıçtan 1890'lara değin yaşamış Osmanlı bürokratları, uleması ve askerlerine ilişkin en eski toplu biyografi ansiklopedisi Mehmed Süreyya Beyin *Sicill-i Osmanî*'sidir.⁹⁷ İlk baskısı 1894'te çıkan bu önemli başvuru kaynağı 1996'da Latin harfleriyle yeniden neşredilmiştir. Bir diğer önemli biyografi ansiklopedisi, Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*'dir.⁹⁸ İlk baskısı 1915'te yapılmış olan bu yazarlar-edebiyatçılar ansiklopedisinin eski harflerle yeniden basımı 2000 yılında gerçekleştirilirken Ahmet Remzi Akyürek'in hazırladığı kitap ve yazar ismi dizini de ansiklopediye eklenmiştir. Daha dar periyotlara baktığımızda, Osmanlı son dönemi biyografileri konusunda büyük katkısı olan araştırmacı hiç şüphesiz ki, İbnülemin Mahmud Kemal İnal'dır. İnal'ın üç tarihsel biyografi eseri vardır: *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*⁹⁹ Tanzimat'tan 1922'ye değin görev yapmış sadrazamlara ilişkin mevcut en kapsamlı biyografi ansiklopedisidir. İnal'ın bir diğer biyografi başvuru yapıtı *Son Asır Türk Şairleri* serisidir.¹⁰⁰ Başvuru kaynağının zahirî konusu XIX. ve erken XX. yüzyıl Osmanlı şairleri olmakla birlikte biz bu seride gerçekte Osmanlı bürokrasisinin kültür ve zihniyet tarihine ilişkin çok zengin bir dökümü müşahade etmekteyiz. İnal'ın öteki çalışması ise *Son Hattatlar*'dır.¹⁰¹ Burada yazarımız Osmanlı kaligrafi sanatının XIX. yüzyılda yaşamış başlıca temsilcilerinin

96 *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı (ortak yayın), 1993-1995, VIII c.

97 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Nuri Akbayar (haz.), İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, VI c.

98 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Ahmet Remzi Akyürek'in *Miftahü'l-Kütüb ve Esâmi-i Müellifin Fihristi* ekiyle), orijinal 1915 baskısındaki 3 cilt tek cilde sığdırılmış, Ankara: Bizim Büro Basımevi Yayın Dağıtım, 2000.

99 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940-1952, IV c.

100 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Türk Tarih Encümeni ve Maarif Vekâleti, 1930-1942, IV c.

101 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, Ankara: Maarif Vekâleti, 1955.

biyografilerini sunmakta. İ.M.K. İnal'ın yukarıda zikrettiğimiz eserlerinden sonra Mehmed Zeki Pakalın'ın *Tanzimat Maliye Nazırları'nı*¹⁰² dikkate almamız gerekmektedir. Osmanlı maliye tarihi ve maliye bürokrasisinin incelenmesi açısından temel bir biyografi eseridir. Öte yandan yine Pakalın'ın hazırlamış olduğu *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*¹⁰³ yararlı bir başvuru eseri olsa bile, bilgi zenginliği açısından İnal'ın *Son Sadrazamlar'ı* ile karşılaştırılmaz. Bir diğer ilginç eser, İbrahim Alaeddin Gövsa'nın *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'dir.¹⁰⁴ Çalışmanın adı "ansiklopedi" ve dolayısıyla da bir ikincil kaynak konumunda olmasına karşın Gövsa kendi gençliğinde şahsen tanımış olduğu birçok kişinin biyografisini ve bu kişilere dair gözlemlerini yapıta aktarmış olmasından ötürü ansiklopedi yer yer birincil kaynak mertebesine erişmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonuna değin sadrazamlara dair ve Tanzimat öncesine kadarki Divan-ı Hümayun üyelerine ilişkin biyografik veriler ise İsmail Hâmi Danişmend'in *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'nin beşinci cildini teşkil eden *Osmanlı Devlet Erkânı: Sadr-ı Azamlar (Vezir-i Azamlar), Şeyh ül-İslâmlar, Kapdan-ı Deryalar, Baş Defterdarlar, Reis ül-Küttablar*¹⁰⁵ çalışmasında bulunabilir. Spesifik olarak Osmanlı tarihine dair olmasa bile, *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*¹⁰⁶ de biyografi araştırmalarında dikkate alınmalıdır. Son yıllarda Ekrem Çakıroğlu'nun yayın yönetmenliği altında biyografik başvuru eserleri konusunda önemli hizmetlere imza atıldığını görmekteyiz. Bunlardan birincisi, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*'dir.¹⁰⁷ Kolektif bir eser olan bu ansiklopedi, Osmanlı kimliğinin gelişimine katkısı olmuş Müslim ve gayri Müslim, siyasetçi, bürokrat, sanatçı, yazar vd. mesleklerden başlıca Osmanlı kişiliklerinin biyografilerini sunmaktadır. Biyografik metinlerdeki yorumlar dengeli olup, tek taraflılıktan kaçınmaya dikkat edilmiştir. Her bir maddenin bitiminde kaynakça verilmiştir. Ansiklopedi kaliteli baskı ve özenli seçilmiş görsel malzemesiyle dikkati çekmektedir. Bu eserin gerek popüler okuyucu, gerekse daha profesyonel araştırmacılar için faydalı bir başvuru kaynağı olduğu söylenebilir. E. Çakıroğlu'nun buna

102 Mehmed Zeki Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları*, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939-1945, II c.

103 Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940-1948, V c.

104 İbrahim Alaeddin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, İstanbul: Yedigün Neşriyat, 1945-1946.

105 İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Osmanlı Devlet Erkânı: Sadr-ı Azamlar (Vezir-i Azamlar), Şeyh ül-İslâmlar, Kapdan-ı Deryalar, Baş Defterdarlar, Reis ül-Küttablar*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971, c. 5.

106 *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1983-1984, X c.

107 Ekrem Çakıroğlu (yayın yönetmeni), *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 1999, II c.

benzer diğer bir biyografi ansiklopedisi *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*'dir.¹⁰⁸ İçeriği itibarıyla Cumhuriyet dönemini de kapsamına karşın bu yapıtta 1839-1923 devresinde yaşamış Osmanlı edebiyatçılarına ilişkin zengin bilgi ve kaynakça bulmak mümkündür. Son olarak, Osmanlı reform çağı üst düzey bürokrat ve devlet adamlarının rütbeleri, meslekî kariyerleri ve buldukları makamlardaki görev süreleri hususunda Sinan Kunalp'ın çalışması dikkate alınmalıdır.¹⁰⁹

Biyografiler konusunda özel bir yayın türü Osmanlı padişahlarına ilişkindir. Ne var ki, görebildiğimiz kaynaklar içerisinde popülerlik veya milliyetçilik sınırını aşan örnekler yoktur.¹¹⁰ Bu arada şu saptamada bulunmalıyız ki, henüz akademik bir monografi niteliğinde herhangi bir padişahın kapsamlı bir biyografisi yazılmamıştır. Buna, II. Abdülhamid veya II. Mahmud gibi Osmanlı tarihi açısından kilit konumdaki kişiler de dahildir.

Osmanlı tarihine ilişkin uzmanlaşmış nitelikte diğer bir başvuru kaynağı türü coğrafya ve yer isimlerine ilişkin olanlardır. Osmanlı tarihi ve coğrafyasını da kapsayan muhtemelen en eski ansiklopedik sözlük Ahmed Rifat Efendinin *Lûgât-i Târihiye ve Coğrafiye*'sidir.¹¹¹ Kendi sahasında ilk olan bu çalışmada tarihsel olaylar, kişilikler ve coğrafya bilgileri madde madde sunulmuştur. Ancak hiç şüphe yok ki bu tarz bir ansiklopedik sözlüğün Osmanlıcadaki şaheseri, Şemseddin Sâmî Beyin *Kaamûsü'l-Âlâm*'ıdır.¹¹² Bu yapıt, özellikle geç XIX. yüzyıl idarî bölümlenmesi ve vilâyet, sancak, kazâ düzeyindeki yönetsel birimlerin nüfusu, toplumsal yapısı, etnik terkihi ve ekonomisi türünden veriler açısından bugün dahi gerekli olan bir kaynaktır. Bu eserlerin yanısıra daha ziyade İddâî ve Sultânî düzeyindeki okullarda kullanılmak üzere hazırlanmış olan Ali Cevâd Beyin sözlüğünü¹¹³ biliyoruz ki bu çalışma Ş. Sâmî Beyin yapıtının bir özeti gibidir. Günümüzde ise *Yurt Ansiklopedisi*¹¹⁴ modern coğrafya ansiklopedile-

108 Ekrem Çakıroğlu (yayın yönetmeni), *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2001, II c.

109 Sinan Kunalp, *Son dönem Osmanlı erkanı ve ricali (1839-1922)*, İstanbul: İsis Yayıncılık, 1999.

110 Zuhuri Danışman, *Osmanlı Padişahları Serisi*, İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi, 1966-68, III c.; Vasfi Mahir Kocatürk, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi, 1949; Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1960; Mithat Sertoğlu, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul: İstanbul Gazetesi, 1973; Enver Behnan Şapolyo, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, İstanbul: Rafet Zaimler Yayınevi, 1961.

111 Ahmed Rifat Efendi, *Lûgât-i Târihiye ve Coğrafiye*, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299-1300, VII c.

112 Şemseddin Sâmî, *Kaamûsü'l-Âlâm*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306-1316, VI c.

113 Ali Cevâd, *Memâlik-i Osmâniyenin Târih ve Coğrafiye Lûgâti*, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1313.

114 *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye, İl İl: Dünyü, Bugünü, Yarını*, İstanbul: Anadolu Yayıncılık, 1981-1984, XI c.

rinin en kapsamlısı olup tarihsel coğrafyayı da içermektedir. Burada konular il bazında ele alınmıştır ki, esasında günümüzün illeri Osmanlılardaki 1867 sonrası liva (veya sancak) idarî bölümlenmesinin az çok bir devamıdır. Sözkonusu ansiklopedide her bir ilin ayrıntılı yerel tarihi, eski ve yeni yer isimleri, yerel sözcükler ve deyimleri ve anlamları gösterilmektedir. Dolayısıyla Anadolu taşrasıyla ilgilenen araştırmacılar için *Yurt Ansiklopedisi* önemli bir referans kaynağı teşkil etmektedir. Yer isimleri konusunda daha spesifik özelliğe sahip kaynaklar Paul Wittek, Sırrı Üçer, Mesud Koman, Aydın Oy, Mehmet Halit Bayrı, Remzi Ataman ve Türker Acaroğlu tarafından yayınlanmıştır.¹¹⁵ Tarihsel yer adlarına ilişkin günümüz Türkiye kitap piyasasında rahatlıkla bulunabilecek başvuru çalışmaları Nuri Akbaya'ın *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü* ve Mostras'ın *Dictionnaire Géographique de l'Empire Ottoman*'ıdır. Bunlardan ikincisinin orijinal baskısı Osmanlı devrinde yapılmış olup yer adları eski harf düzenine göre organize edilmiştir.¹¹⁶

Osmanlı toplumsal kültürü, zihniyeti ve dinsel yaşam ve geleneklerini içerecek nitelikte başvuru kaynaklarından ilk akla gelenler din, şeriat ve tasavvufa ilişkin olanlarıdır. Yukarıda daha genel başvuru kaynakları olarak *İslâm Ansiklopedisi* ve *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nden zaten söz etmiştik. Daha somut olarak din konulu başvuru kaynakları arasında Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılâhları Kamûsu* ve Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukuki İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamûsu* zikredilmelidir.¹¹⁷ Bu yapıtlar Osmanlı devlet yapısı, idaresi, ekonomisi, maliyesi, vakıf meseleleri, kadın ve aile sorunları türünden resmî ve sivil yaşama dair geniş bir konu yelpazesinde karşımıza çıkan Şer'î ve Fıkıhî tek-

115 Paul Wittek, *Bizanslardan Türklere geçen yer adları*, çev. Mihin Eren, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970; S. Sırrı Üçer ve M. Mes'ud Koman, *Konya ili köy ve yer adları üzerinde bir deneme*, Konya: Konya Halkevi Tarih Müze Komitesi, 1945; Türk Coğrafya Kurumu, *1:800.000 ölçekli Türkiye har[ı]tası yer adları cetveli: (indeks)*, Ankara: Türk Coğrafya Kurumu, 1946; Aydın Oy, *Tekirdağ ili yer adları*, Tekirdağ: Tekirdağ Halkevi, 1964; *Folklor sözleri - deyimler atasözleri - yer adları derleme kılavuzu*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1953; Mehmet Halit Bayrı, *Yer adları ve yer adlarına bağlı folklor bilgileriyle İstanbul*, Hayat Yayınları, 1953; *Türk Yer Adları Sempozyumu (11-13 Eylül 1984, Ankara)*, *Türk yer adları sempozyumu bildirileri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi, 1984; Remzi Ataman, *Yeni tabii yer adları*, 1977: *Yeni, eski ve illere göre dizileri*, Ankara: İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Beşinci Şube Müdürlüğü, 1977; M. Türker Acaroğlu, *Malatya ilinde yer adları*, 1998.

116 Nuri Akbaya, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002; C. Mostras, *Dictionnaire Géographique de l'Empire Otoman*, Orijinal baskı St. Petersburg, 1873 (Tıpkıbasım, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret Limited Şirketi, 1995).

117 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh İstılâhları Kamûsu*, İstanbul: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1997, V c.; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuki İslâmiyye ve İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985, VIII c.

nik terimlerin anlaşılması bakımından başvurulması gereken kaynaklardır. Popüler İslâm konusunda ise İslâm ve Tasavvufa ilişkin sözlüklere bakılmamıştır. Orhan Hançerlioğlu'nun *İslâm İnançları Sözlüğü*¹¹⁸ başlangıç seviyesinde kullanışlı ise de eksikleri mevcuttur. En dikkati çeken özür, yazarın kişisel siyasi-ideolojik tutumundan arınmadan maddeler yazmış olmasında görülmektedir. Sadece "Bektaşilik" ve "Nakşibendilik" maddeleri karşılaştırılırsa durum anlaşılmaktadır. Kemal Atik ve Ali Bardakçıoğlu gibi isimlerin hazırladıkları *İslâmî Kavramlar*¹¹⁹ çalışması, popüler olmakla beraber faydalıdır. Tasavvuf ve tarikatlar konusunda Abdülbaki Gölpınarlı'nın *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar* ile *100 Soruda Tasavvuf* eserleri¹²⁰ konuya âşinâ olmayanlar açısından mükemmel girizgâh kitaplarıdır. Tasavvuf alanında sözlük formatında yakın zamanlarda çıkan kapsamlı bir çalışma Süleyman Uludağ'ın *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*'dür.¹²¹ Ancak bu eser kavramlar ve istilahlarla sınırlı olup kişiler veya olaylara yer vermemektedir.

Osmanlı edebiyatı ve sanatı sahasına bakacak olursak, dil ve edebiyat konusunda Tahir ül-Mevlevî'nin (Olgun) *Edebiyat Lügati*¹²² geleneksel şiir ve nesir araştırmalarında önemli bir başvuru kaynağı olarak dikkati çekmektedir. İlk baskısı 1936'da yapılan bu eserin yeni baskısı 1973'te çıkmıştır. Bu alanda görülen diğer bir başvuru kaynağı Mustafa Nihat Özön'ün *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*'dür.¹²³ Ancak Türk edebiyatı konusunda mevcut en kapsamlı başvuru kaynağı *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*'dir.¹²⁴ Burada Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi edebiyatına dair kişiler, akımlar, biçimler, deyim ve terimler, geleneklere ilişkin doyurucu ve akademik seviyede bilgiler sunulmaktadır. Edebiyat alanında daha spesifik başvuru kaynaklarına bakacak olursak, ilk olarak İskender Pala'nın *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*'nü¹²⁵ görmekteyiz. Bunun yanı sıra Hikmet Akdemir'in *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi* ve Mehmet Yılmaz'ın *Edebiyatımızda İslâ-*

118 Orhan Hançerlioğlu: *İslâm İnançları Sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1984).

119 Kemal Atik, Ali Bardakçıoğlu, vd., *İslâmî Kavramlar*, Ankara: Sema Yazar Gençlik Vakfı Yayınları, 1997.

120 Abdülbaki Gölpınarlı, *100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969; a.mlf., *100 Soruda Tasavvuf*, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969.

121 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş yeni basım, İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2002.

122 Tahir Olgun, *Edebiyat Lügati*, İstanbul: Asâr-ı İlmiye Kütüphanesi, 1936.

123 Mustafa Nihat Özön, *Edebiyat ve Tenkid Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1954.

124 *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1977-1998, VIII c.

125 İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, 2. baskı, Ankara: Akçağ Yayınları.

mî Kaynaklı Sözler, Ansiklopedik Sözlük'ü de unutulmamalıdır.¹²⁶ Saydığım bu Osmanlı Türk edebiyatına dair başvuru eserleri biz tarihçilerin dâimî surette belgelerle ve metinlerle uğraşmamızdan ötürü önem taşımaktadır. Geleneksel edebiyatla aşinalığımız ve özellikle de ilm-i inşâyı hissettiğimiz oranda birinci elden kaynakları anlayıp yorumlama açısından ufku-muz genişleyecek, entelektüel derinliğimiz artacaktır.

Genel olarak tarih araştırmalarında nicel veriler ve istatistiksel bulgular özellikle ekonomi tarihi, maliye tarihi ve demografik çalışmalarda ön plana çıkmaktadır. Osmanlı tarihçiliği istatistiksel nitelikteki tarihsel verilerin yayınlanması sürecinde henüz başlangıç aşamasındadır. Yayınlanmış nicel verilerin azlığı ise gerek öğrenciler, gerekse profesyonel araştırmacılar açısından büyük zorluklara yol açmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze değin tarihsel istatistik yayını çok sınırlı kalmıştır. Burada sadece birer başvuru kaynağı olarak kullanılacak istatistiksel ve diğer nicel veri yayınları sunulacaktır. İçerdiği ham veriler dolayısıyla yayınlanmış tahrir defterleri veya Şer'î siciller verilmeyecektir. Genel olarak tarihsel istatistikler konusunda Halil İnalçık, Tevfik Güran, Şevket Pamuk ve Erkan Serçe'nin yayınlarını biliyoruz.¹²⁷ İktisat tarihi alanında nicel veri yayınlayanlar arasında Ömer Lütfi Barkan, Vedat Eldem, Tevfik Güran, Gündüz Ökçün ve Şevket Pamuk isimlerini görüyoruz.¹²⁸ Maliye sahasında yine Ömer Lütfi Barkan'ın çalışmaları belirlemektedir.¹²⁹ Ticaret tarihinde ise Celâl Aybar ve Şevket Pamuk özellikle XIX. ve erken XX. yüzyıl dönemlerine ilişkin nicel

126 Hikmet Akdemir, *Belâgât Terimleri Ansiklopedisi*, İzmir: Nil Yayınları, 1999; Mehmet Yılmaz: *Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler, Ansiklopedik Sözlük*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1992.

127 Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin ilk istatistik yayını, 1897*, Ankara: DİE, 1997; Halil İnalçık ve Şevket Pamuk (der.), *Osmanlı Devleti'nde bilgi ve istatistik*, Ankara: DİE, 2000; Erkan Serçe (haz.), *1923 Senesi İzmir Vilayeti İstatistiği*, İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2001.

128 Ömer Lütfi Barkan, *XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1970; a.mlf., *Süleymaniye Camii ve İmaretinin İnşaatı (1550-1557)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1972; Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı Ekonomisi*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994; a.mlf., *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tedkik*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994; Tevfik Güran, *Osmanlı dönemi tarım istatistikleri 1909, 1913 ve 1914*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997; A. Gündüz Ökçün, *Osmanlı sanayii 1913, 1915 yılları sanayi istatistikleri*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997; Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000.

129 954-955 (1547-1548) *Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1960; H. 974-975 (M. 1567-1568) *Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi*, İstanbul: Sermet Matbaası, 1960; 1070-1071 (1660-1661) *Tarihli Osmanlı Bütçesi Ve Bir Mukayese*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1961.

veriler yayınlamışlardır.¹³⁰ Tarihsel demografi alanında Barkan, Cem Behar, Enver Ziya Karal ve Kemal Karpat'ın çalışmaları mevcuttur.¹³¹

Bu meyanda yardımcı başvuru kaynakları arasında kronolojik veri ve doğru tarih saptanmasına yardımcı olan kılavuzları da belirtmek gerekir. Kronolojik bilgi aktarımında daha önce de değinmiş olduğumuz (bkz. s. 12) İsmail Hâmi Danişmend'in *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*'ni hatırlatmakta yarar vardır. İçerdiği eksikliklere karşın bu yapıt kendi alanında henüz aşılammıştır. Her Osmanlı tarihçisi açısından bir sorun olan Hicrî tarihleri Miladî tarihlere çevirme meselesi, Faik Reşit Unat ve Yücel Dağlı-Cumhure Üçer'in kılavuzlarıyla çözümlenebilmektedir.¹³² Unat'ın kılavuzunda okuyucu yıl yıl düzenlenmiş çizelgeleri incelemek suretiyle aradığı Hicrî yıl, ay ve günün Miladî karşılığını bulurken Dağlı-Üçer'in eserinde ise Hicretten başlayarak günümüze değin her bir Hicrî günün Miladî karşılığı ayrı ayrı sunulmuştur. Bundan dolayıdır ki, kılavuz beş ciltten oluşmaktadır.

En son olarak tarih atlaslarına değinmek gerekir. Özellikle amatör okuyucunun zihninde tarihsel coğrafyaların ve sınırların görsel birer imgeye dönüşmesi bakımından bir yayın türü olarak tarih atlaslarının yeri önemlidir. Bireyde tarih bilinci tarih atlasları yoluyla görsel-coğrafi bir somutluk kesbeder. Bu bakımdan tarih dersi yardımcı başvuru eseri olarak devlet tarafından yayınlanan tarih atlasları, rejimin aktarma emelinde olduğu tarih bilincinin pekiştirilmesinde oldukça etkin bir araç durumuna gelmektedir. Sözkonusu durum Türkiye'de kuvvetle geçerlidir.

Göründüğü kadarıyla ilk Türkçe tarih atlası II. Meşrutiyet döneminde basılmıştır.¹³³ Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, belirli bir bölgeyi veya sınırlı bir zaman dilimindeki tarihsel olguları gösteren akademik düzeyde-

130 Celâl Aybar, *Osmanlı İmparatorluğunun ticaret muvazenesi, 1878-1913*, Ankara: T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1939; Şevket Pamuk, *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti*, Ankara: Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 1995.

131 Ömer Lütfi Barkan, *Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*, İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 1953; a.mlf., *Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri*, İstanbul, 1941; Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin nüfusu, 1500-1927*, Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1996; Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı, 1831*, Ankara: T.C. Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1943; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri*, çev. Bahar Turnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

132 Faik Reşit Unat, *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu*, 7. baskı, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu, 1994, ilk baskı 1940; Yücel Dağlı ve Cumhure Üçer, *Tarih çevirme kılavuzu*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1997, V c.

133 Mehmed Eşref, *Tarih-i Umûmi ve Osmânî Atlası*, İstanbul: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1329.

ki haritalar hariç,¹³⁴ Türkiye’de basılan tarih atlasları az veya çok daimî surette 1930’da hazırlanmış olan *Türk Tarihinin Ana Hatları* direktifi çerçevesinde yayınlanmaktadır.¹³⁵ Buna göre Çin, Hindistan, İran, Yunan gibi tüm kadim dünya uygarlıkları Orta Asya’dan göç eden Türkler tarafından yaratılmıştır. Öte yandan atlaslarda Türkiye’nin millî birlik ve bütünlüğüne zarar verebilecek bilgiler bulunmamaktadır. Örneğin, Selçuklular Anadolu’ya gelmeden önce var olan bir “Ermenistan” ülkesi veya coğrafyası kesinlikle haritalarda isim olarak yer almamaktadır. Aynı şekilde “Kürt” veya “Kürdistan” kelimeleri tabu konumundadır. “Pontus Rum İmparatorluğu”nun adı “Trabzon Rum İmparatorluğu”na çevrilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nde dışarıdan bir harita ithal etmek için bile Ankara Harita Genel Komutanlığı’ndan resmî izin alınması gerektiği düşünülecek olursa, atlas konusunun ne ölçüde bir millî güvenlik meselesi olarak mütalaa edildiği anlaşılabilir. Söz konusu koşullar dolayısıyla Türkiye’de halen siyasi ve ideolojik kıstaslarla tahdit edilmemiş, akademik nitelikli tarih atlasları mevcut değildir, bu nedenle de Türkiye piyasasında satılmakta olan tarih atlaslarına bilimsel anlamda güvenilmemelidir.

10. Başvuru Kaynakları Nasıl Okunmalı? Bazı Öneriler

Hatırlanacağı üzere yazının ilk kısmında başvuru kaynaklarının genellikle okuyucu üzerinde yarattığı güvenilirlik duygusu ve aktarılan bilgi ve yorumların objektif ve doğru olduğuna ilişkin ister istemez oluşan kanaatten söz etmiştim. Ancak makalenin ilerleyen pasajlarında aslında vaziyetin hiç de görüldüğü gibi olmadığı ve başvuru kaynaklarının özellikle 1980 öncesinde yayınlanmış olanlarında kuvvetli ideolojik etkilerin bulunduğunu göstermiştim. Yakın zamanlarda yayınlanan çalışmalarda ise, doğrudan doğruya siyasi-ideolojik amaçlarla tarih eseri yazma olgusunun azalma eğiliminde olduğunu vurgulamıştım. Ancak, sözünü ettiğim bu eğilime rağmen siyaset veya ideolojiden tamamen arınmış tarih veya diğer bir sosyal bilim eserinin var olamayacağını da bilmek gerekmektedir. Tarihçi veya

134 Ekrem Hakkı Ayverdi, *XIX. Asırda İstanbul Atlası*, İstanbul: İstanbul Fetih Derneği, 1958; Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Tarihsel Coğrafyası*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

135 *Altın Tarih Atlası*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1997; *Büyük Tarih Atlası*, İstanbul: Arkın, 1982; *Büyük Tarih Atlası*, İstanbul: Hürriyet, 1990; Hüseyin Dağtekin, *Genel Tarih Atlası*, İstanbul: İnkılâp ve Aka, 1980; Erdal Özcan, *Resimlerle Yeni Tarih Atlası*, İstanbul: Özcan Yayınları 1962?; Veli Şirin, *Açıklamalı Tarih Atlası*, İstanbul: Özyürek, 2001; *Tarih Atlası*, İstanbul: Yeni Büyük Dağıtım, 1986; *Tarih Atlası*, İstanbul: Gendaş, 1996; *Tarih Atlası*, Ankara: Emek Yayın Dağıtım, 1999; *Türklerin Tarih Atlası*, İstanbul: Güneş, 1987?; Faik Reşit Unat, *Tarih Atlası*, İstanbul: Kanaat Yayınları, 1993, (1. baskı 1955).

bir sosyal bilimci doğup büyüdüğü, yetişip eğitim gördüğü toplumsal çevresinin ve sınıfının doğrudan doğruya bir ürünüdür. Daha ileriki yaşamında gördüğü öğrenim ve geçirdiği yaşam tecrübeleri her ne kadar çocukluğu veya gençliğindeki düşüncelerini ve önyargılarını aşmasına yardımcı olsa bile, araştırmacının özgeçmişini bütünü ilerdeki yaşamında da dünya görüşünü, zihinsel ufkunu az çok koşullandıracaktır. Bundan dolayıdır ki, duygu ve düşünceleriyle birlikte kendisi de toplumsal bir ürün olan tarihçi, inceleyeceği siyasal veya toplumsal geçmişi “dışarıdan”, yani bir fizikçinin elektronu incelediği gibi objektif bir yaklaşımla gözleyemez. Tarihçi geçmişi iyi anlayabilmek için incelediği dönemle bir empati kurması gerekir, ki bu da onun bireysel yaşam tecrübesini devreye sokmasını, dolayısıyla da öznelliğini araştırma sürecine katmaya zorlayacaktır. Gerçekten profesyonel olan tarihçi, işte bu öznelliğinin tamamen farkında olup sübjektifliğinin tarihsel yorumlarında keyfiliğe veya çarpıtmalara yol açmasını önleyen araştırmacıdır. Böyle olunca da en güvenilir gibi görünen tarih başvuru eseri dahi yazar(lar)ının toplumsal kimliklerinden azade olamaz.

Bu durumda başvuru kaynakları nasıl güvenli ve sistematik bir biçimde okunabilir? Öncelikle, tarihçilerin ister istemez siyasal bir ideolojiye veya dünya görüşüne sahip olduklarını kabul etmeliyiz. Eğer yazar(lar)ın siyasal veya toplumsal hüviyetlerini daha önceden biliyorsak, başvuru kaynağını yazar(lar)ının hüviyetlerini göz önünde tutarak okumakta fayda vardır. Yok eğer yazar(lar)ın siyasal veya toplumsal hüviyetlerini hiç bilmiyorsak, biz bunu genellikle başvuru kaynağının “Giriş” veya “Önsöz” kısmından anlayabiliriz. Bir diğer anlama metodu, Osmanlı tarihinde ciddi tartışmalara ve anlaşmazlıklara neden olan bahisleri –Şeyh Bedreddin olayı, Yavuz Sultan Selim’in Kızılbaş katliamı veya II. Abdülhamid gibi– dikkatle okumaktır. Söz konusu “kritik” bahisler aynı zamanda yazar(lar)ın yürüttükleri tarihsel yorumların genelde ne ölçüde güvenilir veya dengeli olduğunu anlamada kuvvetli bir ölçüt olacaktır. İdeolojik olarak kuvvetle angaje olan yazar(lar) bu tür konularda siyasal keskinliklerini kaçınılmaz olarak açığa vuracaklardır. Böylesi yazar(lar)ın başvuru kaynaklarına daha bir ihtiyatla yaklaşmak gerekecektir.

Akademik açıdan güvenilir diyebileceğimiz yazarların başvuru eserlerinde de doğal olarak yaklaşım veya konu kapsamı itibarıyla farklılıklar görülecektir. Esasında her bir başvuru kaynağının kendi içinde kuvvetli veya iddialı olduğu temalar ve daha zayıf kaldığı konular mevcuttur. Biz bunu kabaca eserin “İçindekiler” bölümünde konulara tahsis edilen sayfa adedinden de çıkarabiliriz. Kapsamlı olarak ele alınan mevzulara ilişkin sayfa sayısı daha fazla olacak, buna karşılık cılız kalınan veya kendinden emin

olunmayan konular ise genel ifadelerle geçiştirilecektir. Bu açıdan her bir başvuru kaynağının kendine göre farklı ağırlık merkez(ler)i olabilir. Bu durumu anlamanın diğer bir yolu başvuru kaynağının bibliyografya sayfasını inceleyerek eserin yazımında kullanılan kaynakların daha çok hangi konular etrafında yoğunlaştığına bakmaktır. Başvuru kaynakları karşılaştırmalı olarak incelendiğinde çoğu tarihsel konuda az çok bir oydaşma olduğu görülecektir. Buna karşın oydaşma sağlanamayan konular da karşımıza çıkacaktır. İşte akademik konsensüsün olmadığı konular bize tarihin hangi sahalarında akademik araştırmaların yeterince derinleşemediğini göstermeye yaramaktadır. Dolayısıyla tek bir başvuru kaynağını okumakla yetinmemeli, mümkün ölçüde çok sayıda çalışma okumalıyız ki, bunun sonucunda akademik câmianın ilgilendiğimiz konuya ilişkin tutumunu veya uyumsuzluklarını anlayabilelim. Bu ise bize kendi özgün düşünce ve tezlerimizin şekillenmesinde yardımcı olacaktır.

Turkish Reference Works for Ottoman History: An Academic and Political Analysis

Selçuk Akşin SOMEL

Abstract

Reference works are crucial in terms of the establishment of a research area as an academic discipline. They also reveal the current academic research level. Speaking about social sciences, this genre in addition tells us about the prevalent ideological climate in a given place and time. Until recently, Turkish reference works for Ottoman history have been shaped academically to an important extent by the Rankean tradition of state-centrism and by studies on Central Asian history. On the other hand, the trauma of imperial disintegration as well as humiliation by European powers led to a factually and ideologically imbalanced view of the Ottoman past. This situation was even more reinforced by internal political cleavages, which stemmed from the radical Kemalist reforms. As a consequence, a clear distinction emerged between reference works of conservative nationalist, leftist, and Islamist tendencies. It was only after 1980 that a gradual thematic settlement and an increasing academic consensus could be observed among recent Turkish reference works for Ottoman history. Though there are still political tendencies among individual works, ideological cleavages similar to the past do not exist anymore. This situation is to be explained both by internal political factors and by global developments